

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN POEZİYASI İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA

İxtisas: 5718.01– Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Türkan Ənvər qızı Zeynalova**

Elmi rəhbərlər: _____ **Alxan Bayram oğlu Məmmədov**
filologiya elmləri doktoru, professor

_____ **Leyli Əliheydər qızı Əliyeva**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI – 2024

Mündəricat

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN POEZİYASININ İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA TƏDQIQI	10
1.1. Azərbaycan klassikləri dünya ingilisdilli şərqşünaslarının tədqiqatlarında.....	10
1.2. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dünya klassikləri	21
II FƏSİL. İNGİLİSDİLLİ NƏŞRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASI VƏ TƏRCÜMƏSİ	44
2.1. İngilisdilli jurnallarda Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri	44
2.2. Abbas Səhət və Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində müqayisəli paralellər	51
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN POETİK NÜMUNƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRİNİN SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	87
3.1. Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiq poeziyasının ingilis dilinə tərcümələrində poetik imkanların təzahür formaları	88
3.2. Tərcümələrdə sənətkarlıq və fərdi üslub xüsusiyyətləri, milli koloritin saxlanması (Əhməd Cavad və Əliağa Vahid poeziyası əsasında).....	121
NƏTİCƏ	134
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	136

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqil inkişafı onun dünya xalqları ilə ədəbi əlaqələr yarada bilməsinə, bu xalqlar arasında öz milli dəyərlərini, adət-ənənələrini təbliğ etməyə böyük imkanlar yaratdı. Ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dünya ədəbiyyatının ədəbi ənənələrini genişləndirmək, tədqiq etmək və onları qarşılıqlı kontekstdə araşdırmaqdır.

Təsadüfi deyildir ki, milli ictimai fikir tariximiz qədim və orta əsrlərdə, eləcə də yeni və müasir dövrdə həmişə dünya xalqları ədəbiyyatı ilə birgə olmuş, ədəbi əlaqələr xalqımızın taleyində önəmli rol oynamışdır. Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq tarix boyunca Azərbaycan xalqının Şərqi xalqları ilə əlaqəsi başqa xalqlara nisbətən daha sıx və daha yaxın olmuşdur. Odur ki, dünya ictimai fikir tarixində baş verən proseslərin hərtərəfli dərki üçün, ümumbəşəri problemlərin ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda əksi məsələlərinin müqayisəli şəkildə təhlili və tədqiqi üçün ədəbi əlaqələrin olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə ədəbi əlaqələrin mövcudluğu labüddür. Bu labüdlük ictimai-sosial münasibətlərdə, elmi-ədəbi, etik və estetik formalarda ən sivil şəkildə təzahür edir. Ta qədim zamanlardan başlayaraq xalqlar və millətlər arasında ədəbi-mədəni münasibətlərdən bu və ya digər formalarda istifadə olunmuş, hətta dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində bu əlaqələr bəzən dayaq rolunu oynamışdır. Ona görə də bu əlaqələr millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, ədəbi və mədəni inkişafın təzahüründə önəmli rola malikdir. Günümüz üçün vacib olan məsələlərdən biri də bu ədəbi əlaqələri qoruyub saxlamaqla yanaşı, onları sivil yollarla daha da inkişaf etdirib, təkmilləşdirməkdir.

Bu baxımdan XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilməsi və tərcüməsi öz aktuallığı ilə seçilir. Əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış sənətkarların yaradıcılığının ingilis dilinə tərcüməsini əhatə edən bu tədqiqat işində ilk öncə Azərbaycan klassiklərinin dünya

ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsinə böyük bir marağın olması bu xalqlar arasındakı ədəbi əlaqələrin tarixinin nə qədər dərin köklərə malik olduğunu yada salacaq.

Hələ XX yüzilliyin əvvəllərindən Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin ingilisdilli ədəbiyyatda tərcümə edilməsi və öyrənilməsi bizə məlumdur. Bu, xalqların Azərbaycan ədəbiyyatına, dilinə, adət-ənənəsinə, bir sözlə- mənəvi dəyərlərinə münasibətin təzahürü kimi ortaya çıxır. Buna misal olaraq, klassik irsin ən görkəmli söz ustalarından Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və digər sənətkarların yaradıcılığına ingilisdilli ədəbiyyatda olan maraq özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Azərbaycan ingilisdilli ədəbi-mədəni əlaqələri çoxəsrlik və zəngin tarixi ilə müxtəlif dövr tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu əlaqələr keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bu günə qədər daha geniş və hərtərəfli inkişaf etməyə başlamışdır. Mövzunu aktual edən məsələlərdən biri də Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Əliağa Vahid kimi sənətkarların əsərlərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi və onların yaradıcılığındakı poetik ifadə və təsvir vasitələrinin daşdığı məna çalarlarının ingilisdilli ədəbiyyatda daşdığı funksiyaların özünəməxsusluğudur. Tərcümə zamanı ortaya çıxan ifadə və sözlərin daşdığı məna çalarlarına aydınlıq gətirilib. Adları çəkilən sənətkarların əsərlərini mütəmadi olaraq ingilis dilinə tərcümə edən Dorian Rottenberq, Qladis Evans, Yucin Felcenhor və başqalarını göstərmək olar. Bu tərcümələr onu göstərir ki, hələ əsrin əvvəllərində öz ideyaları ilə fərqlənən bu sənətkarların əsərləri bu günə kimi mütərəqqi xüsusiyyətlərini saxlamaqla bərabər, başqa xalqların ədəbiyyatı üçün tədqiqat mənbəyi ola bilmiş, tərcüməçiliyin də inkişafına yol açmışdır.

Müstəqillikdən sonra ədəbi əlaqələrin qarşılıqlı münasibətini əks etdirən çoxsaylı əsərlər yazılıb, tədqiqatlar aparılıb, monoqrafiyalar çapdan çıxıb. İşin xarakteristikasını müəyyən edən amillərdən biri də ingilisdilli sənətkarların Azərbaycanda kimlər tərəfindən tədqiqata cəlb olunması və Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin ingilisdilli ədəbiyyatda əksidir. Bu baxımdan Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin daha dərinə öyrənilməsi və araşdırılması istiqamətində Rüksarə

Qaibova, Səyyarə Məmmədova, Əkbər Ağayev, İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Qəzənfər Paşayev, Zeydulla Ağayev, İmperial Həsənli, Şahin Xəlilli, Qılıncxan Bayramov, Vilayət Quliyev, Hüseyn Həşimli, Şəhla Nağıyeva, Nigar İsgəndərova, Leyli Əliyeva, Aytən Kazımova, Fikrət Quliyev, Mayıl İsmayılov, Şəfiqə Atayeva, Mətanət Məmmədova, Seyran Əliyev, Vəfa İbrahimova, Gülər Həsənova, Mələhət Babayeva, Fəridə Əliyeva, Aynur Hacıyeva və digər tədqiqatçıların yazılarında bu barədə müəyyən məlumat verilmişdir.

Tədqiqatda, eyni zamanda əsrin əvvəllərində Qərb dünyasının korifeyi olan böyük dramaturq-şair Şekspir ədəbi irsinə müraciət olunmuş, bu böyük sənətkarın sənətinə verilən qiymət haqqında Mirzə Fətəli Axundovun, Firudin bəy Köçərlinin, Cəfər Cabbarlının, Əhməd Cavadın, Əziz Şərifin, Mirzə İbrahimovun, Sabir Mustafanın, Hacıbaba Nəzərlinin, Abdulla Şaiqin, Həşimbəy Vəzirovun, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin, Səməd Vurğunun, Həsən Səbrinin, Ənvər Rzanın, Yaşar Qarayevin, Leyli Əliyevanın, Rasim Nəbioğlunun, Nigar İsgəndərovanın fikirləri və tərcümələrindən danışılıb.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Əliağa Vahid, Əhməd Cavad kimi sənətkarların əsərlərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi və onların poeziyasında olan özünəməxsusluğun müqayisəli şəkildə təhlili təşkil edir. Yeri gəldikcə tədqiqat işində Moskvada “Progress” nəşriyyatında çap olunan “Azərbaycan poeziyasının antologiyası”ndan (“Azerbaijani poetry anthology”), “Azerbaijan International”, “Soviet Literature”, ABŞ-da fəaliyyət göstərən “Ədəbiyyat” (“Edebiyat” - A journal of Middle Eastern Literature)) jurnalı və son dövrlərdə Pakistanda nəşr olunan “Azərbaycan poeziyası” – “Dəryadan bir damla” (“Poetry of Azerbaijan. A drop in the Ocean”) antologiyasında klassik və müasir Azərbaycan şairlərinin sənət incilərindən verilən nümunələr də tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın predmetini adları çəkilən şairlərin yaşadığı dövrün əsas cəhətləri, Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin tarixi və inkişaf mərhələlərinin xüsusiyyətləri və adları çəkilən ədiblərin ədəbi əlaqələrdəki rolunun öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi və Azərbaycan ədəbiyyatı incəliklərinin ingilisdilli poeziyada əksidir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulan məqsədin həlli üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yeri olan, haqqında danışılan şairlərin ədəbi irsinə nəzər salmaq, onlarla bağlı deyilən fikirləri təhlil etmək, münasibət bildirmək və tədqiqata cəlb etmək;

- Tərcümə sənətinin xarakterini və prinsiplərini təhlil edərək tərcüməşünaslığın tarixinə nəzər salmaq;

- Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin əsas amillərindən biri olan bədii tərcümənin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq;

- Şairlərin poetik incilərinin ingilis dilinə tərcüməsində dilin işlənmə üslubunu müəyyənləşdirmək və dəyərləndirmək;

- İngilis dilinə poetik və nəsr yolu ilə edilən tərcümələrin fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirmək;

- Müxtəlif janrlarda yazılan şeirlərin tərcüməsinin ümumi mənzərəsini yaratmaq;

- İngilis və ingilisdilli mütərcimlərin tərcümə metodlarının fərqli və oxşar cəhətlərini göstərmək və dəyərləndirmək.

Tədqiqatın metodları. “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” adlı tədqiqatda müqayisəli təhlil üsullarına istinad edilmişdir. Bu məqsədlə tədqiqatın geniş formada araşdırılması üçün ədəbiyyatşünaslıq elminin tipoloji-müqayisəli metodlarına əsaslanaraq Azərbaycan, ingilis, rus, türk və eləcə də dünya ədəbiyyatşünaslarının təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin inkişafında böyük rolunu oynayan görkəmli alimlərin, sənətkarların həyat və yaradıcılığını izləmək;

- İngilis şair və dramaturqlarının doğma dilimizə tərcümə edilmiş əsərlərini müqayisəli şəkildə təhlil etmək;

- Klassik Azərbaycan şairlərinin, eləcə də çağdaş dövr şairlərinin ingilis dilinə edilmiş poetik nümunələrinə nəzər salmaq;

- İngilis dilinə tərcümə edilmiş bədii nümunələrin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək və qiymətləndirmək;

- İlk dəfə tədqiqata cəlb edilən və bədii yaradıcılığı ingilis dilinə tərcümə edilən çağdaş şairlərin ədəbi-əlaqələrin və tərcümə sənətinin inkişafında rolunu göstərmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ indiyə qədər geniş və sistemli şəkildə öyrənilməyən bir problemə – “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” adlı tədqiqat işinə həsr edilmişdir. Bu tədqiqat işində Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi və müqayisəli təhlili ilk dəfə hərtərəfli və tam şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu mövzunun elmi yeniliyi ilk öncə ondadır ki, burada Azərbaycan şairlərinin poetik nümunələrinin tərcüməsi ilə yanaşı, bu şeirlərin sənətkarlıq baxımından özünəməxsusluğu – poetik dərkə təhlil olunur. Təqdim olunan dissertasiya elmi və praktik baxımdan faydalı olan problem haqqında ilk monoqrafik əsərdir.

Dissertasiyada adları çəkilən sənətkarların yaradıcılığındakı tərcümə probleminin elmi-nəzəri fikirdə müəyyənləşdirilmiş bütün təzahür formaları təhlilə cəlb edilməsə də, burada ilk növbədə tərcümələrin özünəməxsus ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə uyğun formalar araşdırılmışdır. Bu məqsədlə tərcümələrdə söz və ifadələrin kəsb etdiyi poetik mənalara aydınlıq gətirilmiş, onların milli həyat və təfəkkürlə bağlılığı, bu tərcümələrdə sənətkarların mənəvi aləminin, psixoloji yaşantılarının işıqlandırılması, yüksək səciyyəvi cəhətlərinin hərtərəfli şəkildə təsvir olunması və s. məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” tədqiqat işində tərcümə problemi tədqiqatın əsas meyarını təşkil edir.

Tədqiqatın yeniliyi kimi onu da qeyd etmək olar ki, ilk dəfə olaraq Abbas Səhhətin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Abdulla Şaiqin, Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın və Əliağa Vahidin poeziya nümunələri təhlilə cəlb edilərək, oradakı söz və ifadələrin

kəsb etdiyi mənə xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilib. Bu poetik nümunələr sistemli şəkildə ilk dəfə tədqiqata cəlb olunaraq mövzu çalarları üzrə sistemləşdirilib.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Leyli Əliyeva, Nigar İsgəndərova, Fərqanə Zülfüqarovanın və Şərq poeziyasının ən görkəmli tədqiqatçılarından və tərcüməçilərindən sayılan Dorian Rottenberq, Yucin Felcenhor, Frits Mayer, Vilyam Cons, Atkinson, Eduard Braun, Elias Con Vilkonson Gibb, Qladis Evans, Klark, Tom Botinq, Blend, Samuel Russo, Gor Ausli, Cerum Klinton, Bernard Lyuis və başqa məşhur, istedadlı mütərcimlərin Azərbaycan poeziyası ilə bağlı araşdırmaları nəzərdən keçirilir, dəyərləndirilir və mübahisə doğuran məsələlərə yenidən baxılaraq, səthi və subyektiv cəhətlərə tənqidi münasibət bildirilir.

Tədqiqata cəlb olunan poetik nümunələrdəki bu problemlərin həm nəzəri, həm də praktik kontekstdə nəzərdən keçirilməsi də tədqiqat işinin elmi yeniliklərindəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” tədqiqat işinin müxtəlif aspektindən araşdırılmasının nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Əsrin əvvəllərində mütərəqqi ideyaların təbliğində görkəmli rolu olan sənətkarların poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi bütün hallarda Azərbaycan ədəbiyyatının dünya sferasında özünəməxsus yeri olduğunu göstərir. Deməli, bunları nəzərə almaqla deyə bilərik ki, dissertasiya işi həm ilk növbədə ingilis ədəbiyyatının, həm Azərbaycan və türk ədəbiyyatının öyrənilməsində, həm də Azərbaycan-ingilis qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrinin araşdırılmasında əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bununla yanaşı, sadalanan problemlərin poeziyada araşdırılması işində də dissertasiyadan yararlanmaq mümkündür, həmçinin tədqiqat işindən Azərbaycan-ingilis antologiyalarının, humanitar sahələr üzrə dərsliklərin yazılmasında, XX əsr ingilis ədəbiyyatının və poeziyasının araşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, müəllifin bir sıra Beynəlxalq və Respublika miqyaslı elmi-praktik konfranslardakı çıxışlarında, eləcə də müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc edilən məqalələrdə əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Gəncə Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır.

Dissertasiya işi Giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 12 127 şərti işarə, birinci fəsil – 63 117 şərti işarə, ikinci fəsil – 62 979 şərti işarə, üçüncü fəsil – 72 931 şərti işarə, nəticə – 3 171 şərti işarədən ibarətdir.

Dissertasiya işində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində olan mənbələrdən və elektron resurslardan istifadə edilmişdir. İstifadə olunan mənbələr əlifba sırası ilə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında dillər üzrə qruplaşdırılmışdır.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN POEZİYASININ İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA TƏDQIQI

1.1 Azərbaycan klassikləri dünya ingilisdilli şərqşünaslarının tədqiqatlarında

Keçən əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin dünya xalqları dillərinə tərcümə olunmasına maraq daha da artmışdır. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi Nizaminin yaradıcılığının bütövlükdə dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilməsi bunun bariz nümunəsidir. Eyni zamanda Azərbaycan şifahi xalq nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi də ingilisdilli xalqların həmişə maraq dairəsində olub.

Dünya ədəbiyyatında rübailəri ilə məşhurlaşan, şəxsiyyəti ilə bütün dövrlərdə maraq doğuran belə şairlərdən biri də XII yüzillikdə yaşayıb-yaradan şairə Məhsəti Gəncəvidir.

Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığı XIX yüzillikdən etibarən Avropa şərqşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir. Rübailəri haqqında ilk söz açan şərqşünas alim Samuel Russo olmuşdur. Şərqşünas Məhsəti Gəncəvinin bir neçə rübaisini tərcümə edərək çap etdirmiş, şairin Sultan Səncər və Mahmud Səlcuqu saraylarına yaxın olduğunu, bu münasibətlərin dövlət işlərində çalışmaq qədər üstünlüklər qazanmasını, hətta bu əlaqələrin şəxsi münasibətlərə çevrilməsini qeyd etmişdir. Müəllif şairənin həyat və yaradıcılığından danışmaqla yanaşı, o zamankı Azərbaycan reallıqlarını oxucuya çatdırıb bilməmişdir. Biz sonrakı mərhələdə Məhsəti haqqında məlumatı ingilis şərqşünası Eduard Braunun əsərində görürük. Eduard Braun 1906-cı ildə çap etdirdiyi dörd cildlik “Fars ədəbiyyatının tarixi” (“A literary history of Persia”-From Firdawsı to Sa’dı) əsərinin II cildində Məhsəti haqqında məlumat vermiş, əvvəlki tədqiqatlardakı yanlışlıqlara aydınlıq gətirmişdir. Şərqşünas bəzi tədqiqatlarda şairənin Mahmud Qəznəvi zamanında yaşadığını göstərən məlumatlara öz

münasibətini bildirməklə, onun Mahmud Səlcuqu və Sultan Səncər zamanında yaşadığını göstərmişdir [120, p.344].

Tədqiqatçıların maraq dairəsində olan Məhsəti Gəncəvi haqqında məlumat verən şərqşünaslardan biri də avropalı alim Gor Ausli olmuşdur. O, “Fars şairləri haqqında bioqrafik qeydlər: tənqid və izahlı şərhlər” (Gore Ouseley. “Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks”) əsərində Məhsətinin əsərlərini toplaması və nəşr etdirməsi haqqında bilgi vermişdir. Bununla da, müəllif şairə haqqında ingilisdilli ədəbiyyatda mövcud olan məlumatları daha da genişləndirmiş, Məhsəti ilə bağlı ətraflı fikir yarada bilmişdir. Öz əsərində müəllif göstərir ki, Məhsəti Gəncəvi haqqında əsərlərdən biri Mahmud Qacar tərəfindən 1825-ci ildə yazılmışdır. Belə əsərlərdən biri də Berlində dərc olunan “İranşəhr” məcmuəsində böyük türkoloq, şərqşünas alim Vamberi tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu üç əsərdə toplanmış materiallara Vamberi öz münasibətini bildirir [124, pp.157-160].

Avropalılar arasında Məhsəti Gəncəvinin rubailərinə marağı alman şərqşünası Frits Mayer yaratmışdır. Məhz onun tərcümələri əsasında Məhsəti Gəncəvinin həyatı, yaradıcılığı, rübailəri dünya ədəbiyyatına yol açmışdır. Məhsəti Gəncəvi ədəbi irsinin gözəl tədqiqatçısı Xəlil Hüseynov yazırdı: *“Frits Mayer Avropada – Almaniyada Məhsətinə daha dərinlən tədqiq etməyə zəmin ola biləcək bu qiymətli əsər üzərində 20 ilə qədər çalışmış, Məhsətiyə aid bir çox mənbələrdə verilmiş əsərlərini toplamağa müvəffəq olmuşdur... Onun haqqında fransız, ingilis dillərində olan məlumatlar müəllifə imkan vermişdi ki, “Gözəl Məhsəti” monoqrafiyasını başa çatdırsın. Frits Mayer bu ölməz əsərini yazmaqla sənətkara ümumdünya şöhrəti gətirmiş və onun dünyada tanınmasına yol açmışdır”* [46, s.76-78].

Azərbaycan klassikləri haqqında ingilisdilli mətbuatda məlumatların olması bu xalqın tarixinə, mədəniyyətinə olan maraqdan xəbər verirdi. Qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti özündə əks etdirən Əfzələddin Xaqani yaradıcılığı ingilisdilli mətbuatın diqqət mərkəzindən kənar qalmamışdır. Amerikada Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənən “Ədəbiyyat” (“Edebiyat”) jurnalı fəaliyyət göstərir. Bu jurnalda Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindən olunan tərcümələr öz əksini tapır. Oxucular bu tərcümələr vasitəsi ilə Şərq mədəniyyətinin sirlərinə bələd olurlar. Bu jurnalda Xaqani Şirvaninin

“Mədain xərabələri” ictimai-siyasi məzmunlu qəsidəsi Cerum Klinton tərəfindən tərcümə olunaraq çap olunmuşdur. Xaqani Şirvaninin qələmə aldığı məşhur “Mədain xərabələri” adlı qəsidəsini digər bir mütərcim olan Tom Botinq də ingilis dilinə bədii tərcümə etmişdir. Burada Tom Botinq, eləcə də bu əsəri orijinaldan ingilis dilinə sətri tərcümə edən ingilis mütərcimi Cerum Klintonun tərcümələri müqayisə edilmişdir [121, s.153-164].

Azərbaycan xalqına və mədəniyyətinə dünya şöhrəti gətirən sənətkarlardan biri də Nizami Gəncəvidir. Şairin ədəbi-irsini tədqiq etməzdən öncə onun yaşayıb-yaratdığı dövrü mükəmməl araşdırmaq lazımdır. Çünki həmin şairin əsərlərində irəli sürülən fikirlər onun dövründən və ətrafında baş verən hadisələrdən qaynaqlanır. Nizami kimi dahi sənətkarın əsərlərinin ideya qaynağı yaşadığı dövrün bütün xüsusiyyətlərini göstərir. Hələ öz dövründə əsərləri Yaxın və Orta Şərqi yayılan sənətkarın məsnəviləri ona ölməzlik gətirmişdir. Nizaminin yaradıcılığı Türk ədəbiyyatına ilk növbədə tərcümə olunaraq yayılmağa başlamış, bu yolla onun əsərləri dünya arenasına yol açmışdır. Nizami dünyasının sehrinə düşən hər bir sənət adamı bu aləmin dərinliklərinə baş vurmaq istəmiş, bu dəryadan özünə bir pay götürməyə çalışmışdır. Nizaminin varlığı və əsərləri az bir zamanda dünyaya yayılmışdır. Özünün və sənətinin bütün aləmə yayılacağını müəllif hələ sağlığında fəhmlə duymuşaraq demişdir:

Yüz il sonra sorsan, bəs o hardadır?

Hər beyti səslənər, burda, burdadır!” [136].

İngiliscə tərcüməsi:

“If you ask after hundred years, but where is he?

Every couplet calls, here, here”.

Müəllifdən bizi yüzilliklərin ayırmasına baxmayaraq, onun əsərlərinin hələ də elmi araşdırmalara və dünya dillərinə tərcüməsinə ehtiyac var. Bütün dünya korifeyləri Nizami yaradıcılığına müraciət edib və etməkdədirlər. Hələ öz zamanında alman alimi İohann Volfqanq Höte demişdir ki, *“farsdilli klassik ənənələrinin seçib ucaltdığı yeddi böyük şair – Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Sədi, Rumi, Hafiz, Camiyə işarəylə yüksək təvazö örnəyi olan bir qiyməti dilə gətirmişdi: “Şərqi bütün*

şairlərindən yalnız yeddisini ən üstün saymışsa da, çıxdaş edilmiş yerdə qalanların sırasında məndən qat-qat üstün olanlar çoxdur” [47, s.7].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığına bütün dünya xalqlarının müraciətinin əsas səbəbi bu ölməz sənətkarın əsərlərinin bəşəri ideyalarla bağlılığı, bu ideyalarda bütün dövrlərdə insanları maraqlandıran problemlərin olması idi. Nizaminin ədəbi irsi hələ öz dövründən incə ruhlu insanların, həssas təbli həvəskarların marağına səbəb olmuş, onlar arasında rəqabət yaratmaq marağını artırmışdır. Şairin yaradıcılığından bizi minilliklər ayırsa da, əsərlərindəki bəşəri ideyalar heç zaman köhnəlməmiş, heç zaman dünya ictimaiyyətinin diqqətindən kənar qalmamışdır. Professor Əkbər Ağayev bu barədə yazırdı: *“Avropa alimləri Nizami haqqında yazmış, onun əsərlərinin Avropa dillərinə tərcüməsi üzərində işləmişlər. Bu alimlərin fəaliyyəti geniş olsa da, onların tədqiqatının elmi nəticələri eyni səviyyədə deyildir... Böyük Azərbaycan şairi Nizaminin Avropada uzun müddət İran şairi kimi öyrənilməsinin özü də, müəyyən dərəcədə, onun haqqında Avropada yayılmış bu yanlış təəvvürlərlə əlaqədardır” [6, s.16-17].*

Onun əsərlərinin bəzən dünya dillərinə tərcüməsində yanlışlıqlara yol verilsə də, bütün bunlar Nizami yaradıcılığına olan məhəbbəti azalda bilməyib. Bütün bu ictimai dəyərlərə görə ki, Nizamini Şərqi və Qərbi işıq saçan günəşə bənzədirlər. Bu günəşin istiliyi bütün insanları isidə bilir. Çünki “şairin son dərəcə zəngin təşbeh və istiarələrini şərhətsiz dərk etmək çətinidir. Hətta mütəxəssislər belə bu çətinliyi hiss edir, eyni beyti bir neçə şəkildə şərh edirlər. Odur ki, “Sirlər xəzinəsi”ni hər hansı başqa bir dilə tərcümə etmək o qədər də asan deyildir” [79, s.14].

Nizami Gəncəvinin həcmcə ən kiçik və birinci əsəri sayılan “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsərinə XIII yüzillikdən başlayaraq indiyə qədər onlarla şəhrlər yazılmasına baxmayaraq, bu məsnəvidə olan daxili məzmun hələ də istənilən səviyyədə açılmayıb.

“Nizaminin yaratdığı “Leyli və Məcnun” poeması isə bütün Şərqi ədəbiyyatına təsir göstərmiş, uzun əsrlər boyu davam edən güclü ədəbi məktəb yaratmışdır ... “Leyli və Məcnun” poeziyamızda günəş kimi parlamışdır. Ondan sonra yazılan bütün dərin mənalı, dolğun fəlsəfi şeirlər, insan ruhunun əbədi çırpıntılarını və

məhəbbətin sonsuz izzatlarını ifadə edən müxtəlif qəzəllər, fəlsəfi şeirlər bu günəşdən işıq almışlar... “Leyli və Məcnun”un təsirini ancaq Şərqlə kifayətləndirmək yanlış olardı. Heç şübhəsiz ki, Qərb ədəbiyyatına da bu böyük sənət əsərinin təsiri olmuşdur. Ölməz Şekspirin “Romeo və Cülyetta”sını xatırlamaq kifayətdir” [53, s.17-18].

XII yüzilliyinin böyük sənətkarın zəngin aləmi ilə 1836-cı ildən başlayaraq ingilis oxucusu mütərcim Atkinsonun nəzmlə tərcümə etdiyi “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə tanış olmuş, bu məhəbbət dastanının təsiri ilə ingilisdilli ədəbiyyatda çoxlu əsərlər yaranmışdır. O dövrdə şairin əsərinə olan maraq bu əsərin yenidən tərcümə olunmasına marağı daha da artırmışdır. Onun bu məsnəvisi 1894 və 1905-ci illərdə tərcümə olunaraq ingilisdilli oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Tədqiqatçı alim, professor Vaqif Arzumanlı yazırdı: *“İngilis şərqşünasları Nizaminin həyat və yaradıcılığına dərin maraq göstərmişlər. Son iki əsr ərzində ingilis şərqşünaslığında elə bir sanballı tədqiqat tapılmaz ki, orada Nizami yaradıcılığına toxunulmasın. Müxtəlif illərdə... ingilis müəlliflərinin şərqşünaslıq sahəsində nəşr etdirdikləri ən sanballı araşdırmalar Nizami yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir... bütünlükdə ingilis şərqşünaslığı, orta əsrlər Azərbaycan farsdilli poeziya məktəbinin, xüsusən Nizaminin Şərq ölkələri ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynadığını dəfələrlə etiraf etmişdir..”* [8, s.28].

Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilməsi təbiidir. Şairin bütöv yaradıcılığının qərb dillərinə tərcümə edilməsi “Azərbaycan şairinin təkə İngiltərədə deyil, bütün Avropada, eləcə də dünyanın ingilisdilli ölkələrində qüdrətli söz ustası kimi tanınmasına zəmin yaratmışdır. İngilis şərqşünaslığının ənənələri zaman keçdikcə Avropanın bütün ölkələrində öz əks-sədasını tapmış, beləliklə dünya nizamişünaslığının aparıcı qoluna çevrilmişdir. Görkəmli Azərbaycan şairinin dünya ədəbiyyatının klassiki kimi məşhurlaşmasında ingilisdilli şərqşünasların böyük xidmətləri vardır [8, s.29].

Fateh İsgəndərin fəaliyyətini əks edən iri həcmli əsər olan “İskəndərnamə” dünya xalqları dilinə tərcümə olunmaqla xalqın həm özü, həm də bu millətin

mədəniyyəti haqqında fikir formalaşdırma bilən ən mükəmməl sənət əsəridir. 1978-ci ildə Kolumbiya Universitetinin nəşriyyatı Nizaminin “İskəndərnamə” poemasını ayrıca kitab halında çapdan çıxarmışdır [8, s.31].

Müəllif bu əsərlə xalqlar, millətlər və dövlətlər arasında vəhdət yaratmaqla şahlara ibrət dərsi vermiş, onları ədalətə, birliyə səsləmişdir. Nizami Gəncəvi əsərlərində hər bir sözün və ifadənin arxasında böyük mənalara malik olduğunu, bununla da şairin geniş dünyagörüşə və zəngin məlumatlara malik olduğunu görürük.

İsgəndər fəth etdiyi ölkələrdəki qiymətli varidatları deyil, nadir kitabları, sənətkar və sənət əsərlərini öz ölkəsinə aparardı və xalqının onlardan yararlanması üçün çalışması da bizə məlumdur. Eramızdan əvvəl yaşayan bu fəth insanının elmə, sənətə dəyər verməsi kimi xüsusiyyətə malik olması məhz Nizami sözünün qüdrəti və hikməti ilə məlum olmuşdur. Tədqiqatçı-alim, ingilis dilindən doğma dilimizə gözəl tərcümələr edən, professor Şahin Xəlilli yazır: *“Dünya mədəniyyətinin və ədəbiyyatının tərcümə olunduğu dil və bu tərcümələrlə zənginləşən ədəbiyyat dünya dili və dünya ədəbiyyatına qovuşur. Daha doğrusu dünya ədəbiyyatını tərcümə edən hər hansı dil böyüklüyündən-kiçikliyiindən asılı olmayaraq ədəbi əlaqələrin mənəvi körpüsünü yaradır və zənginləşdirir. Nizami Gəncəvi də “Xəmsə”si ilə dünya ədəbiyyatında özünə əbədi yer qazanmış, mənsub olduğu azəri-türk xalqlarının mənəvi varlığını, əbədi varlığını bütün dünyaya tanıtdirmişdir”* [48, s.14-15].

Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin inkişafında misilsiz xidməti olan şairlərdən Məhəmməd Füzulinin rolu böyükdür. Sənətkar şərq dillərini mükəmməl bilməklə yanaşı, bu dillərdə – türk, ərəb və fars dillərində gözəl əsərlər yaratmışdır. Amma şairə misilsiz şöhrət gətirən ana dilində yazdığı əsərlər olmuşdur. Hələ öz zamanında həm epik, həm də lirik şeirin müxtəlif janrlarında əsərlər yazan sənətkar, tərcümələri ilə də ədəbiyyata və xalqına xidmət etmişdir. Orta əsrlər poeziyasındakı tərcümələrdən danışarkən bu heç də bizim indiki mənada başa düşdüyümüz tərcümə məsələsi deyildi. Bu haqda tədqiqatçı-alim Ataəmi Mirzəyevin qeyd etdiyi kimi: *“Əski ədəbiyyatımızda tərcümə bugünkü çevrəni aşan geniş anlam daşdığından, klassik tərcümə örnəklərinə yer verilərkən müasir dövr tərcümələri üçün qoyulmuş prinsiplərdən deyil, həmin əsərlərin yazıldığı dövrdə bu sənətin başlıca xarakterik*

özəlliklərindən çıxış etmək lazımdır...“tərcümə” sözü heç də indi bizim başa düşdüyümüz mənada deyil, çox geniş anlamda işlədilmişdir” [71, s.15].

Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri islam aləmində Kərbəla faciəsindən və imam Hüseyin müsibətlərindən bəhs edən ilk irihəcmli əsərdir. Bu əsərin orta əsr təzkirəçi alim Hüseyin Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” əsərindən tərcümə olunduğunu qeyd edirlər. Əsərin yazılma tarixi ilə bağlı aparılan araşdırmalarda ingilis alimi Çarlz Rionun da mülahizələri maraqlıdır.

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı hələ XIX yüzilliyin birinci yarısından etibarən Avropa şərqşünaslarının diqqət mərkəzində olmuş, haqqında ilk məlumatı alman alimi Hammer Purqştal vermiş, sonradan Füzuli yaradıcılığı dünya xalqlarının ədəbiyyatına yol açmışdır.

XX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq, bu böyük şair haqqında qərb şərqşünaslarından Çarlz Riyo, E.C.V.Gibb, Alessio Bombaçi, Sofi Huri və digər şərqşünaslar məlumat vermişlər. Dünya ədəbiyyatında maraq doğuran bu sənətkarın yaradıcılığına A.Krımiski, E.Bertels və başqa şərqşünaslar da müraciət etmişlər.

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı haqqında Gibbin mülahizələri daha çox maraq doğurur. Şərqşünas bu dahi şairin poeziyasının dərinliklərində gizlənən mənəni duymuş, onların dərinliklərinə varmış, onlardakı sənətkarlıq xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirə bilmişdir. O, ilk dəfə Füzuli haqqında Nyu-Yorkda çap olunan “Türkiyə” (“Turkey”) adlı əsərdə məlumat vermişdir [129, s.312-313]. Bu əsərdə şərqşünasın Füzuli haqqında verdiyi məlumat qısa da olsa, elmi baxımdan ilk məlumat kimi dəyərli idi.

Gibb Füzuli haqqında “Osmanlı poeziyasının tarixi” (“A history of Ottoman poetry”) adlı çoxcildli əsərlərində daha ətraflı məlumat vermiş, şairin dövrünü, həyatını, dövrün hökmdarlarına olan münasibətini, şeirlərindəki sənətkarlıq xüsusiyyətlərini geniş şəkildə işıqlandıra bilmişdir. Gibb əsərində şairin yüksək təhsil almasını, bütün elmlərdən xəbərdar olmasını, riyaziyyatı, astronomiya elmlərini dərindən bilməsini yazır və Füzulinin əsərlərini “Azərbaycan dialektində” yazıldığını qeyd edir [123, s.72].

Bu əsərdə müəllif həm də vurğulayır ki, Türkiyə və İran ərazisi boyunca uzanan Azərbaycan ölkəsinin yerli dialekt dili Azərbaycan dilidir. Gibbin bu əsəri də yanlışlıqlardan uzaq deyildir, şərqsünas bu əsərində Füzulini “fars üslubunda yazan Osmanlı türk şairi” kimi qələmə alması onun bu samballı əsərində olan yanlışlıqlardan biridir. Bununla belə, Gibb ilk dəfə olaraq “Füzuli Azərbaycan şairidir”, deməklə, özündən əvvəl şair haqqında deyilən yanlış fikirlərə də son qoymuşdur. Füzulini “qəlb şairi” adlandırmış, onun yaradıcılığını “Şərqdən doğan günəşə” bənzətmiş, şairlərin Füzuli irsindən qüvvət alması söylərini kainatın günəşdən işıq alması ilə müqayisə etmişdir [7, s.12].

Füzuli ədəbi irsinin ingilisdilli şərqsünaslıqda, ingilis oxucularına çatdırılmasında Gibbin böyük xidmətləri var. Bütün bunlar sənətkarın Şərqə olan marağından və Füzuliyə olan məhəbbətindən irəli gəlmişdir. Onun Füzulidən tərcümə etdiyi qəzəllər orijinalı tam mənası ilə özündə əks etdirir. Məsəl üçün:

Canü tən olduqca, məndən dərdi-dağ əskik degil,

Çıxsan can, xak olsa tən, nə can gərək, nə tən mana [58, s.60].

Bu beyt Gibbin tərcüməsində belə səslənir:

Dule and teen shall never fail me long as frame abide

Life may vanish, frame turn ashes; what is life or frame to me [123, s.313]

Sətiri tərcüməyə baxaq:

Can və bədən qaldıqca dərd və qəm məni heç vaxt tərk etmir.

Can çıxsan, bədən külə (toza) dönsən, can və ya bədən mənə nə lazımdır?

Sətiri tərcümədən görürük ki, müəllif şeirin orijinaldakı ruhunu saxlamış, məzmunu olduğu kimi oxucuya çatdırıb bilmişdir.

Böyük ingilis şərqsünası Eduard Braun Füzuli “Leyli və Məcnun”unu “Asiyadan qərbə yeni bir impuls verdiyini” qeyd edir. Amma ingilis şərqsünası Gibb bu poemada olan sevgini Şərq poeziyasının “Romeo və Cülyetta”sı adlandırır [10, s.11]. Həqiqətən də, “Füzulinin sevgi fəlsəfəsini ayırd edib araşdırarkən” Gibbin Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasını “türk dilində yazılmış məsnəvilərin ən gözəli” adlandırması şərqsünasın türk dünyasına, eləcə də Füzuli ədəbi irsinə dərinləndirən bələd olmasına dəlalət edir [11, s.36]. Biz eləcə də Türk ədəbiyyatını tədqiq edən

şərqsünaşlardan Məcdut Mənsuroğlunun yazılarında da böyük şair Füzuliyə aid məlumatı görürük. Alim şairə yüksək qiymət verərək onun poeziya sənətində ən yüksək zirvədə olduğunu qeyd edir [126, s.96].

Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinə Avropada olan maraq hələ əsrin əvvəllərində görkəmli tədqiqatçı Bəkir Çobanzadənin də maraq dairəsində olmuşdur. Bu böyük sənətkar Avropa elminin Azərbaycan klassiklərinə verdiyi dəyərləri araşdırmış, onların gəldiyi qənaətləri dəqiqləşdirməyə çalışmışdır.

Dövrünün ən görkəmli alimi, şairi və yazarı olan Bəkir Çobanzadənin (1893-1937) keşməkeşli həyatı olmuşdur. Böyük istedad sahibi olan mütəfəkkir Bəkir Çobanzadə həm ədəbiyyatşünas, filosof kimi elmimizin müxtəlif sahələrində sözünü məharətlə deyən görkəmli bir şəxsiyyət, söz ustadıdır. Hələ kiçik yaşlarından öz bacarığı, istedadı ilə diqqəti çəkən ədib istər elmi yazılarında, istər qəlbləri rıqqətə gətirən şeirlərində, hekayələrində daima türk dünyasını təmsil etmiş, elmin ən yüksək pilləsinə qalxaraq türk dilinin inkişafı üçün öz çağırış ideyasını təbliğ etmişdir.

Alim coşqun bir enerji ilə Şərq və Qərb dünyasının sintezi üçün, bu iki nəhəng dünya arasında elmi körpü yaratmaq məqsədilə hər iki dünyanın əsas dillərini bacarıqla mənimsəmiş, bu da böyük söz ustadına istər Şərq və istərsə də Qərb klassiklərinin ədəbi mühitinə nüfuz etməyə, onlar haqqında qiymətli əsərlər yazmağa vəsilə olmuşdur.

Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığı məşəl kimi insanlara yol göstərən mayaka dönmüş, öz xalqının mübarizə yoluna işıq salmışdır. Böyük alimin fəaliyyətinin müəyyən hissəsi Azərbaycanla bağlıdır.

Onun elmi fəaliyyətində Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığına müraciət həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Böyük alim Bəkir Çobanzadəni düşündürən ən ümdə məsələlərdən biri də, türk mədəniyyət və ədəbiyyatını dünya alimlərinin necə qiymətləndirməsi idi. Azərbaycan elmini qərb alimlərinin qiymətləndirilməsini görkəmli ədib “Şərqiçilik müəssisələri” məqaləsində aydın göstərir. Alim yazır ki, professor A.N.Samoyloviç Berezin haqqında yazdığı bir risaləsində türkoloqları üç qismə ayırmışdır. Müəllif bu məqalədə Samoyloviçin bu bölgüsünü əsas saymır, ancaq türkoloji işdə faydalı olacağını qeyd edir. Çünki, Şərqi sevənlər və ona nifrət

edənlərin əsərləri bizə çox fayda gətirmişdir. Akademik V.Bartold və professor A.Krımiskidən birincisi “Şərqi öyrənmə tarixi”, ikincisi “Türkiyənin və ədəbiyyatının tarixi” adlı əsərlərində bu xüsusiyyətləri, yəni həm Şərqi məhəbbəti olan, həm Şərqi nifrət edən türklərin nə qədər səthi baxışlara və yalnız hissi nəticələrə vardıklarını müfəssəl surətdə bəyan etməkdədirlər [20, s.211].

Müəllifin eyni zamanda “Füzuli ədəbi fəaliyyətinin dörd yüz illiyi münasibətilə” adlı kitabçada “Füzuli və onun yeri” məqaləsini Gibbdən verdiyi epigrafla başlaması heç də təsadüfi deyil. Alim göstərir ki, Gibbin “Füzuli Şərqi yetişdirdiyi ən səmimi və həssas şairidir” sözləri Füzuli dühasının qüdrətindən xəbər verir. Məqalə müəllifi Avropa alimlərinin “Füzulini bir çox cəhətdən türk və Şərqi ədəbiyyatının yeganəsi” saymasını da xüsusi ilə vurğulayır. Böyük alim Bəkir Çobanzadə adı keçən yazısında haqlı olaraq qeyd edir ki, Gibb “Osmanlı şeirinin tarixi” əsərində Füzuliyə xüsusi bir bölmə ayırmış, şərqsünas “Türk və Şərqi ədəbiyyatındakı müstəsna mövqedən bir kaç kərə yüksək təqdir və səmimi sitayişlə bəhs ediyor” - deyərək, qərb aliminin Füzuli sənətini belə yüksək qiymətləndirməsindən heyranlıqla danışır. Həqiqətən də Bəkir Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi Gibb *Füzulinin “Leyli və Məcnun”unun şimdiki qədər yazılan məsnəvilərin ən yüksəyi və gözəlidir*” sözlərini qeyd etməklə bərabər, *“Bütün türk dünyasında Füzulidən daha böyük bir isim bulmaq mümkün deyildir”* ifadəsi ilə şairin böyüklüyünü oxucuların nəzərinə çatdırırdı [18, s.164-165].

Məşhur alman şərqsünası, professoru Martin Hartmanın “Türküstanda kitab sənəti” adlı əsərində “Füzuli Daşkənddə, Qazanda və Asiyanın hər tərəfində təqdirlə oxunur” fikrini təsdiqləyən Bəkir Çobanzadə də fəxrlə vurğulayır ki, “Füzuli bizim türk, hətta Şərqi ölkəsinin hər tərəfində qarşımıza çıxır, hər yerində vətəndaşımız, köydaşımızdır. Füzuli bütün Şərqi ədəbiyyatında, bütün Şərqi ellərində məlum olduğu kimi, Avropada da böyük rəğbət və məhəbbətə məzhər olmuşdur” [20, s.164-165]. Mütəffəkkir yazır ki, professor Krımiski “Türk ədəbiyyatı tarixində Füzuli fars, Azərbaycan, həmçinin Osmanlı ədəbiyyatına girər” dediyi zaman yanılır [18, s.166].

“Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı elmi-monoqrafik əsərinin girişində Bəkir Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi, “Bu müqəddimə Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı tərəfindən nəşr edilməyə hazırlanan Xətəi divanını lisanı və bədii

cəhətdən aydınlaşdırmaq məqsədini daşdığından” Xətai dövrünün siyasi-ictimai hadisələri haqqında müfəssəl məlumat ehtiyac olmadığını bildirir. Amma bununla belə, alim bir neçə səhifəlik girişdə Xətai dövrünün taxt-tac hakimiyyətindən, yəni onun hakimiyyətə gəlişindən, tərcümeyi-halından bəhs etmişdir. Həmin dövrün, yəni Qərbi İranda hakimiyyətdə olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin olduğu kimi, Səfəvi xanədanının da ana dili Azərbaycan – türk dili idi. Bəkir Çobanzadə bu fikrini Krımskinin qeydləri ilə təsdiqləyir: *“Yeni hakimiyyətə gəlmiş Səfəvi xanədanının da dili yalnız hakimiyyətin birinci dövründə deyil, uzun zamanlar azərbaycanca idi. Bu xanədanın müəssisi Şah İsmayıl Xətai adı altında Azərbaycan türk dilində lirik mənzumələrindən ibarət bütün bir divan yazmışdır”* [19, II c. s.269-270].

Xətai dilindən bəhs edən qərb tədqiqatçılarından biri də Çarlz Riyodur. “Lakin Riyo da Qərbin bütün burjua müəllifləri kimi Xətai yaradıcılığına birtərəfli yanaşmış... şairin şeirlərinin dil xüsusiyyətlərini izah edərkən, Azərbaycan dilinin müstəqil, daxili inkişaf qanunlarını başa düşmədiyi üçün şairin dilindəki osmanlı-türk dilinin bir dialekti kimi bəhs etmişdir” [66, s.52].

Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığını özündə əks etdirən “Divan”ının elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasında tanınmış alim Turxan Gəncəyinin əvəzsiz xidmətləri var. Alim Neapolda Xətai “Divanı”nın Paris, Vatikan və Britaniya nüsxələrinin mətni əsasında Xətai “Divanı”nı çap etdirmişdir. Turxan Gəncəyinin hazırladığı Xətai divanının elmi-tənqidi mətni öz mükəmməlliyi ilə seçilir. Hər zaman dünya ədəbiyyatının diqqət mərkəzində olan Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinə maraq artmaqdadır. Bu maraq təkcə klassiklərlə məhdudlaşmır, müasir dövr sənətkarlarının əsərlərinə də marağın olması Azərbaycan şairlərinin əsərlərindəki dünyəvi ideyaların olmasında özünü göstərir.

Böyük fəh, böyük şair Şah İsmayıl Xətəinin sənətkarlığı haqqında qaynaqlarda məlumat verilmiş, şairimizin poetik inciləri Avropa dillərinə tərcümə olunub. Ədəbi irsinin hərtərəfli öyrənilməsi, əsərlərinin yenidən təkcə Azərbaycanda deyil, xaricdə də nəşr olunmasının vacibliyini vurğulayan tədqiqatçı Səyyarə Məmmədova yazır: *“Avropada Xətai irsini tədqiq edən bir çox tədqiqatçılardan*

fərqli olaraq, şairin yaradıcılığını daha çox araşdıran Minorski olmuşdur. Şərqsünasın “Şah İsmayılın poeziyası” (“The Poetry of Shah Ismail”) adlı sanballı əsəri şair haqqında yazılan ən dəyərli bir əsərdir. Burada şairin əlyazmaları, Xətai dilinin poetikası, şeirlərinin obrazlar aləmi və orijinaldan ingilis dilinə edilən tərcümələri öz əksini tapır” [110, s.12-13].

1.2. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dünya klassikləri

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əsas vəzifə və xüsusiyyətlərindən biri milli mədəni irsin öyrənilməsi ilə yaxından tanış olmaqla yanaşı, başqa xalqların da ədəbiyyatına maraq göstərmək və həmin xalqların irsinin təbliğ olunmasını özündə əks etdirməkdir. Türk dünyasının milli və mənəvi dəyərlərinə, ənənəsinə, tarixi köklərə bağlılıq prinsipləri həmişə həm qonşu, həm də başqa xalqların diqqət mərkəzində və maraq dairəsində olmuşdur.

İyirminci yüzilliyin sonlarından başlayaraq qonşu dövlətlər arasında həm iqtisadi, eləcə də müxtəlif sahələrdə əlaqələr möhkəmlənməyə başladı. Bu əlaqələr fonunda ədəbiyyatın da üzərinə böyük vəzifələr düşdü. Azərbaycan sənətkarları dünya klassiklərinə müraciət etməklə bu sahədəki boşluğu doldurmağa başladılar.

Milli ədəbiyyatımızın yaranmasının müxtəlif xalqların ədəbiyyatının öyrənilməsində və onların əsərlərinin tədqiqi, təbliği və yaradıcılıqlarının araşdırılmasında əhəmiyyətli rol var.

Bu sahədə misilsiz xidmətləri olan sənətkarlardan biri Firudin bəy Köçərlinin rolu çox böyükdür. O, qərb, eləcə də müxtəlif xalqların ədəbiyyatı haqqında yüksək səviyyəli araşdırmalar apararaq, mədəni xalqların ədəbi irsini doğma xalqı arasında qızgın surətdə təbliğ edirdi. Bu sahədə gözəl tədqiqatçı Məmməd Arifin də xidmətləri danılmazdır. Tədqiqatçı-alim, professor Yaşar Qarayev dünya klassiklərinin əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsindən danışarkən yazır: *“Məmməd Arif rus ədəbi fikrini Rusiya ümumi mədəni və ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafı ilə yanaşı izləyir, bu dövr ədəbiyyatının ideologiyası əsasında duran milli məfkurənin, rus maarifçiliyinin və inqilabi demokratiyasının da yığcam xülasəsini verir. Bu təhlillərdə pedaqoji*

prinsiplərlə, metodik məqsədlə, təcrübi ədəbiyyat tarixçəsinin dəqiq elmiyi vəhdətdədir. Belə təhlil məzmununun şərh prosesinde elə aparılır ki, bu dövr rus ədəbiyyatının hələ tərcümə olunmamış nümunələri haqqında da oxucu aydın və bitkin təsəvvür ala bilir” [56, s.163].

Dünya klassiklərindən edilən tərcümələr vasitəsilə digər xalqların ədəbiyyatını öyrənmək milli ədəbiyyatımızın inkişafına da səbəb olmuşdur. Bu da bir həqiqət idi ki, XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda yetişən yazıçı və şairlərin yaradıcılığında və görüşlərində rus ədəbi fikrinin böyük təsiri olmuşdur.

Bu dövrün ziyalıları həm rus, həm də Avropa ədəbiyyatının nailiyyətləri ilə tanış olurdular. Bu yazıçılar klassik ədəbi irsə münasibətdə doğma milli ədəbi irslə, milli zəminlə və eyni zamanda Şərq klassik ədəbi irsiylə tanış idilərsə, müasirlik, müasir estetik mövqedə daha çox qərb və rus yazarlarının əsərləri ilə maraqlı idilər. *“Azərbaycan yazıçılarının yeni əsrdə, 1900-1920-ci illərdə yenə XIX əsr rus klassiklərini nüfuzlu simalar sayması təsadüfi deyildi. Rusiyanın özündə yeni əsrin əvvəllərində böyük rus yazıçılarında Anton Çexov və Maksim Qorki yaradıcılığında XIX əsr rus realizminin ən yaxşı ənənələri davam və inkişaf etdiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də M.F.Axundzadə realizmi ilə bərabər, Qoqol, Şedrin, Krılov, Lermontov, Nekrasov ənənələri gözəl, mütərəqqi və konkret şəraitin tələblərinə cavab verə biləcək ədəbi ənənələr idi” [61, s.287].*

XX yüzilliyin əvvəllərində ölkəmizdə qərb ədəbiyyatı, eləcə də rus ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi və yayılmasında gözəl şair və tərcüməçi Abbas Səhhətın xidmətləri danılmazdır. Onun ədəbi fəaliyyətinin bir hissəsini tərcüməçilik fəaliyyəti təşkil edir. Azərbaycanda Abbas Səhhətın timsalında bədii tərcüməçilik yüksək elmi səviyyədə inkişafına nail olmuşdur. Onun tərcüməçilik fəaliyyətindəki uğurları təkcə Azərbaycanda deyil, rus ədəbiyyatına da yol açmışdır. *“O, tərcüməyə ilham və ehtirasla yanaşır, tərcümə etdiyi əsərə yaradıcı münasibət bəsləyirdi. Təsadüfi deyil ki, hələ sağlığında onu rus mədəniyyəti tarixində mahir tərcüməçi kimi tanınan Jukovski ilə müqayisə edilir və onu “İkinci Jukovski” adlandırırdılar... Belə ki, cavan şairimiz “Məğrib günəşləri” əsərində məşhur rus şairlərindən Puşkin, Lermontov, Nikitin, Krılov və digər şairlərdən etdiyi tərcümələr əslilə müvafiqdir” [2, I c., s.31].*

Abbas Səhhət tərcüməçilik fəaliyyətində Qərbi Avropa şairlərindən V.Hüqo, İ.V.Höte, A.Müsse, M.Hartmanın ədəbi irsindən bir sıra tərcümələr etməklə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, milli ictimai fikirdə dünya mədəniyyətinin izlərini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Ədəbiyyatların və mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiyası hər iki ədəbi əlaqələrin inkişafına təkan vermiş olur.

Müasir dövrdə texnika və elmin tərəqqisi ədəbi əsərlərin tərcüməsində yaranan problemləri aradan qaldırdı. Şərq poetikası ədəbiyyatımızın ayrılmaz bir hissəsi kimi uzun zamandan bəri ədəbiyyatımızda paralel öyrənilir. Aparılan araşdırmalar onun köklərinin Şərq intibahı dönməsinə gedib çıxdığını göstərir.

Şərqdə elmin müxtəlif sahələrində yaranan yeniliklər müəyyən zaman kəsiyindən sonra öz təzahürünü Qərb aləmində göstərməyə başladı. Deməli, Qərbdə intibahın yaranması özünün təkamül prosesini daha tez bir zamanda inkişaf etdirməyə nail oldu. Qərb dövlətlərinin bütün sahələrdə yaratdığı yeniliklər humanitar sahələri də öz əhatəsinə aldı və əsərlərin tərcüməsi üçün geniş baza yarandı.

Müstəqillikdən sonra tərcümə sənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan bəzi sənətkarların ədəbiyyatımızın zənginləşməsində şair və yazıçılarımızın əsərlərinin dünya dillərinə tərcümə olunmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Buna bariz misal olaraq ingilisdilli ədəbiyyatın görkəmli tədqiqatçılarından, ədəbiyyatşünas alim və mütərcimlərindən İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Zeydulla Ağayev, Oqtay Rza, Vilayət Quliyev, Sabir Mustafa, Tələt Əyyubov, Şahin Xəlilli, Leyli Əliyeva, Fərqanə Zülfüqarova, Rasim Nəbioğlu və başqalarının adlarını çəkmək olar. *“Tərcümə sənətdir, dil, məxəz mətnin mövzusu və dünya haqqında bilgidən əlavə, tərcüməçi istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə, yaradıcı təfəkkürə malik olmaq lazımdır”* [12, s.231].

Azərbaycan ədəbiyyatında dünya klassiklərindən tərcümə dedikdə, ilk öncə fikrimizə böyük dramaturq Şekspir gəlir. Onun yaradıcılığına bütün dövrlərdə müraciət olunmuş və olunmaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturqun əsərləri həm şairlərin, həm yazıçıların, həm dramaturqların, həm tədqiqatçıların, həm də tərcüməçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu böyük dühanın əsərlərinin tərcüməsinə bütün dövrlərdə olan maraq heç vaxt öz aktuallığını itirməmişdir.

Dünya mədəniyyətinin həmişə marağına səbəb olan, əsərləri hər zaman insanları özünə valeh edən bu dünya şöhrətli sənətkar Vilyam Şekspir olmuşdur. Onun əsərlərinə ötən əsrin ortalarından maraq artmış, onunla bağlı məqalə və araşdırmalar aparılmağa başlanmışdır. Vilyam Şekspirin əsərləri dəfələrlə dilimizə müxtəlif mütərcimlər tərəfindən tərcümə olunaraq çap olunub.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin inkişafına yol açan ingilis mütəfəkkiri Vilyam Şekspirin “Otello” əsərinin tərcüməsi ilk dəfə 1893-cü ildə ana dilimizə Həşimbəy Vəzirov (1867-1916) tərəfindən edilmişdir. Tərcümə çap olunub geniş xalq kütlələrinin ixtiyarına verilməmişdən öncə ədəbi sahədə ona geniş müxtəlif rəy bildirmişdilər. Bu rəylərin çoxu tənqidi mahiyyət daşıyırdı. Amma əsərin tərcüməsinin Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyətini görən Əhməd bəy Ağaoğlu bu tərcümə işini müsbət qiymətləndirərək deyirdi: *“Qoy tərcümələr hələ lazımı səviyyədə olmasın, qoy onlar mənə etibarlı ilə və ifadə etmə tərzinə görə qüsurlu olsun, qoy onların oxucuları da az olsun. Bunun zərəri yoxdur. Təki Avropa yazıçılarını tatar dilində oxumaq imkanı yaransın. Bunlarda ifadə olunan əqlin böyüklüyü, duyğuların gözəlliyi, cümlələrin təkmilləşməsi, tərcümədə zədə çəkmiş, dildən-dilə keçərək bir qədər dəyişmişsə də, nəhayət, oxucuları cəlb edəcək, zövqləri inkişaf etdirəcək yeni, daha mükəmməl tərcümələrə ehtiyac olacaq”* [109, s.10-11]. Bu əsəri Haşım bəy Vəzirov rus dilindən tərcümə edərək oxucuların ixtiyarına vermişdir. Əsər təkcə mərkəz şəhərlərdə deyil, ucqar əyalətlərdə belə Ərəblinskinin ifasında şöhrət qazanmışdır.

Bütün bunlar Azərbaycan və rus ədəbi əlaqələr arasında yaradıcılıq əlaqələrini möhkəmləndirirdi. Lakin tərcümə ilə bağlı müxtəlif fikirlər də mövcuddur. 1911-ci ildə teatr tamaşasında “Otello” faciəsinin tamaşasına baxan böyük Sabir tamaşa qurtardıqdan sonra əsərin dilimizə tərcüməsinin yarıtılmaz vəziyyətindən təəssüf hissi keçirmişdir.

Şekspirin yaradıcılığına dərinləndirən bələd olan sənətkarlar onun əsərləri haqqında yüksək fikirlər söyləmiş, onu layiqincə dəyərləndirmişdilər. Uzun müddət bu sənətkarın dram əsərlərinə böyük maraq olmasına baxmayaraq, tərcümə baxımından onun sonetləri diqqətdən kənar qalmışdır. Amma sonetlər tərcümə hüququ aldıqdan

sonra dünya xalqlarının sevimli əsərlərinə çevrildi. Bu ədəbiyyata maraq əsrin əvvəllərində daha güclü olmuş, bu sahədə çoxlu işlər görülmüşdür. Bu maraq ədəbiyyat sahəsində daha əhəmiyyətli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilirdi. Vaxtı ilə “Kaspi” qəzetində Əhməd Ağaoğlu “Şekspirin “Otello” və Şillerin “Qaçaq”ı tatar dilində” adlı məqaləsində bu tərcümələri mədəni həyatda çox böyük bir hadisə hesab edərək yazırdı: “Orijinal əsərlərə gəlincə... mənim fikrimcə, onların əksəriyyəti Avropa klassiklərinin əsərlərinin bir səhifəsi ilə müqayisə edilə bilməz... *“Müəllif göstərirdi ki, türk dilində zəif orijinal əsərlərə enerji və vaxt sərf etməkdənsə, gənc müəlliflər “birinci dərəcəli Avropa klassiklərindən” tərcümələr etsələr, daha faydalı iş görmüş olarlar. Əhməd bəy Ağaoğlu öyrənməyə, ali fikirləri və məqamları əxz etməyə nümunə olaraq, Dostoyevskini, Viktor Hüqonu, Tolstoyu, filosoflardan Kantı nümunə göstərirdi və deyirdi ki, “Bu mənada (öyrənmək, əxz etmək) başlanğıcda bütün xalqlar özlərindən əvvəlkilərin şagirdləri olublar. Belə ki, Rusiya Avropanın, Avropa Romanın şagirdləri olublar”* [54, s.220].

“Füyuzat” jurnalında Əlibəy Hüseynzadənin “Şiller” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalədə diqqətçəkən məqamlardan biri o idi ki, müəllif məqalədə konkret bir əsər haqqında deyil, müxtəlif sənətkarlar haqqında da məlumat vermiş, onların öz sahələrində böyük istedad sahibi olmalarını göstərmişdir.

Əlibəy Hüseynzadə Avropanın məşhur faciə, məzhəkə yazanları Şekspir, Müller və Şillerdən bəhs etmiş, onların əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsindən söz açmışdır. “Füyuzat”ın səhifələrində tərcümə məsələlərinə həsr olunan ikinci məqaləsində o, Şillerin “Vilhelm Tel” əsərini “İstanbul şivəsi” ilə tərcümə edən Abdulla Cövdət bəyə məxsus olduğunu göstərir. Bu məqaləsində Əlibəy Hüseynzadə Şillerin “Don Karlos”, “Mariya Stuart”, “Orlean qızı”, “Vilhelm Tel” və başqa əsərlərinin də tarixi əhəmiyyətə malik olmalarından söz açır.

Şekspirin “Yuli Sezar” dramına həsr olunan başqa bir məqaləsində müəllif qeyd edir ki, Abdulla Cövdət bəy böyük ingilis dramaturqun dünya şöhrətinə, sənətinə çox yüksək qiymət verməklə bərabər, məntiqə sığmayan yanlış nəticələrə gəlmiş, dramaturqun yaradıcılığındakı mənfi çalarları görməmişdir. Sonradan Cövdət bəy Şekspirə aludəçilikdən ifrata vararaq, onu mədh etmişdir. O göstərirdi ki, *“Şekspir*

başlı-başına bir cahandır; başlı-başına bir kainatdır; başlı-başına bir kun məkandır... o xalqlar və millətlər Şekspiri dərk edə bilərlər ki, onlar “tərəqqi ediblər”... o millət ki, hələ Şekspirdən bixəbərdir, Şekspiri lisanına tərcümə etməmişdir, ən geri qalan millətlər sayılacağına şübhə yoxdur” [54, s.241-242].

Cövdət bəy Şekspirin əsərlərini və onun sənətkarlığını yüksək qiymətləndirərkən ingilis sənətkarı Toms Qarlayildən belə bir aforizmi gətirməyi lazım bilir: *“Qoca Qarlayildən, qoca insan, qoca ingilis, ya Şekspirinizdən vaz keçəcəksiniz, yaxud hind imperatorluğundan, hansını fəda verməyə razısınız desələr, biz ingilislər heç tərəddüd etmədən Şekspirimizi hişz etmək üçün hind imperatorluğumuzu fəda edəriz”* [54, s.242].

“Hamlet” faciəsi 1926-cı ildə Azərbaycanın böyük dramaturqu Cəfər Cabbarlının tərcüməsində səhnəmizə yol açdı. Azərbaycan səhnəsində Şekspirin dramlarının mütəmadi olaraq təqdimatı rusdilli tamaşaçıların da marağına səbəb olmuşdur. Qeyri millətlərin bu tamaşalara baxmağa gəlməsi qonşu ölkələrin qəzəbinə səbəb olurdu, çünki əsərə milli-mənəvi dəyərlərin əlavə edilməsinin əleyhinə idilər. Onlar Şekspiri vətəninə qaytarmağın vaxtı çatıb kimi fikirlər söyləyirdilər. *“İngilis intibahının nəhəngi Vilyam Şekspirin “Hamlet” faciəsindəki “Olum, ya ölüm?” monoloqu şairin (lirik qəhrəmanın)... yanğılı ürəyinin odundan xəbər verir:*

Ölüm istəyirəm, çarə budur, bax,

Səni tək qoymağa qıymıram ancaq!

– *deyən Şekspirin işıqlı qəlbinin nuruna, yaşayıb-yaratmaq eşqinə, hünərinə alqış deyirsən”* [49, s.3].

Haşım bəy Vəzirov 1929-cu ildə “Şıltaq qızın yumşalması” komediyasını ixtisarlarla dilimizə çevirmiş, bəzi məqamları oradan çıxartdığı üçün tənqidlərə məruz qalmışdır. Teartşünaslar tərcüməçinin əsərin leksikonuna qeyri- etik, xalq məişətində istifadə olunan kəlmələri əlavə etdiyinə görə əsərin dəyərini azaldan məqamlardan biri kimi baxırdılar. Buna öz münasibətini bildiren Firudin bəy Köçərli yazır: *“Türk dilində Azərbaycan şeirində təzə bir kitabın ədəbiyyat xəzinəsinə daxil olmasını kamal-iftixar ilə izah edirik. Avropa müqtədirlərindən bulunan ingilis şairi*

Şekspirin aşarı ədəbeyin məqbuləsindən “Otello”nun qəziyyəsinin tərcüməsidir. Mütərcim Həşimbəy Vəzirovdur ki, ərbabi qələmimizdən hesab olunur” [76, s.91].

Firudin bəy Köçərli bu tərcümə əsərinin Azərbaycanda tərcümə sənətinin əsasını qoymaq baxımından böyük dəyərini öz oxucularına bildirmişdir. Müəllif başqa tənqidçilər kimi onu da deməyi özünə borc bilmişdir ki, tərcümə zamanı dialekt sözlərindən istifadə əsərə heç bir əskiklik və ya dəhşətli görünən qüsurlar gətirməmişdir. Müəllifin fikrincə: *“Böyük şair və faciə müəllifinin əsərini dilimizə tərcümə etmək böyük bir hünərdir və cürət ilə deyə bilərik ki, cənab Vəzirov üzərinə götürdüyü vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilmişdir”* [76, s.92].

Azərbaycan ictimai olan hadisələri o dövr mətbu orqanları ətraflı işıqlandırırıldı. Teatr səhnəsində oynanılan xarici əsərlərin əks-sədası hər tərəfə yayılmışdı. Bütün mətbu orqanlar aktyorların ifasından, heyrətamiz bacarıqlarından məhəbbətlə danışırıldı. Teatra olan belə maraq tərcüməçi ədiblərin və aktyorların diqqətindən kənar qala bilməzdi. Bunlar həm tərcüməçiləri, həm də aktyorları çox sevindirirdi. Ona görə də yeni-yeni uğurlu addımlar atılmağa başladı. İlk öncə müəyyən müddətdən sonra Vilyam Şekspirin “Hamlet” əsəri Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin tərcüməsində işıq üzü gördü. Bu tərcümə zamanı müəllif əsərdə bir sıra ixtisarlar etmiş, əsas qəhrəmanların dilindən verilən monoloq və dialoqlarda qısaltmalar aparmış, müəyyən hissələrin tam ixtisarına nail olmuşdur.

Ümumilikdə götürəndə böyük dramaturqun əsərlərinə olan marağın nəticəsidir ki, onun on altı dram əsəri dilimizə müxtəlif dövrlərdə otuz iki dəfə tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümələr Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəfər Cabbarlı, Tələt Əyyubov və Sabir Mustafa tərəfindən xalqa təqdim olunmuşdur. Əgər ilkin tərcümələr dilimizə rus dilindən tərcümə edilirdisə, Sabir Mustafanın tərcüməsi sırf orijinaldan tərcümə idi. Bu da get-gedə xalqın inkişafının, xarici dillərə və ədəbiyyata olan marağının bariz təzahürü idi.

Tərcümə əsərlərinin belə uğur qazanması Şekspir yaradıcılığına marağı artırdı. Odur ki, 1910-1920-ci illər ərzində dramaturqun “Kral Lir” faciəsi dilimizə tərcümə olundu. Tərcümələr əsnasında məlum oldu ki, zamanın insanları fəlakətə uğradan təlatümündən böyük dramaturqun qəhrəmanlarından tək cə Hamlet deyil, Otello da,

Kral Lir də, eyni zamanda digər qəhrəmanları da şikayətçidir. O da insanlığı fəlakətə sürükləyən dünyanın zülmündən, insanlıq hissini öldüyündən, insanların biganə və laqeydliyindən şikayətçidir. Bütün bunlar Kral Lirin faciəsinə səbəb olan başlıca amillərdir. Əsərin qəhrəmanı olan qoca Qloster deyir: *“Təbiət öz-özünü labüd nəticələrlə cırmaqlayır. Məhəbbət sönür, dostluq məhv olur, qardaş qardaşın qanını içir... oğul ataya qarşı çıxır. Kral təbiətə zidd gedir. Ata öz övladına qarşı! İnsanların xəyanəti üzündən sərkərdən düşüb, meşəyə çəkilmiş Timon isə bu ümumi fəlakəti belə təsvir edir: Hər bir şey əyridir, insanın mənfur təbiətində düz heç nə yoxdur, yalnız alçaqlıqdan başqa”* [16, s. 44-45].

Ölkəmizdə Vilyam Şekspir yaradıcılığına müxtəlif dövrlərdə müraciət olunmuşdur. Azərbaycanda inqilab baş verəndən sonra sovetlərin hakimiyyətə gəlməsi dönəmində sənətkarların ilk tərcümə edilən əsəri “Otello” faciəsi olmuşdur. Əsər ikinci dəfə tamaşaçılara Həsən Səbri Ayvazovun tərcüməsində təqdim olunmuşdur. Bu tamaşa Azərbaycan yazıçı və dramaturqlarının diqqətini çəkmiş, onların bəzi iradlarına məruz qalmışdır. “Otello” faciəsinin 1921-ci ildə təqdim olunan tamaşasına baxanlardan biri də görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlı olmuşdur. Tamaşadan sonra ədib tamaşa haqqında dərc etdirdiyi məqalədə yazır: *“Həsən bəyin tərcüməsi çox zəif idi. Mütəəssüfənə, yoldaş Həsən Səbrinin də tərcüməsi bir o qədər qüvvətli çıxmamışdır. Xüsusən, cümlələri bəzən qırıq-qırıq, bəzən də olduqca uzundur. Bir çox yerlərdə cümlənin əvvəli ilə sonu düz gəlmir. Dili də yabancı sözlər çoxluğundan olduqca çətindir.... Dilimizdə olan ən kobud və yararsız söz, ən gözəl yabancı sözdən əziz tutulmalıdır”* [84, s.8].

XX yüzilliyin ilk illəri təlatümlü idi. Sovetlərin hakimiyyətə gəlməsi, sovetlərin hər bir sahədə öz ideyalarını diktə etmələri ictimaiyyətin həyatında narahatlıqların yaranmasına səbəb oldu. Belə xaotik həyat tərzini bəzi əsərlərin itməsinə, bəzilərinin bilərəkdən məhv edilməsinə gətirib çıxardı. Belə itən əsərlər içərisində Həsən Səbrinin də əsəri yer alırdı. Odur ki, teatr tənqidçilərinin həm Həsən Səbrinin, həm də Haşım bəy Vəzirovun hansının əsərinin yüksək keyfiyyətlə, orijinala daha yaxın tərcüməsi haqqında dəqiq fikir deyə bilməmələri ağlabatan görünmürdü. Onlar öz fikirlərini və tutarlı qeydlərini yalnız bu əsərlərə yazılan rəylərə əsaslanaraq

deyirdilər. Onların bu fikirlərinə istinad olaraq, Haşım bəy Vəzirovun tərcüməsi əsərin orijinalına daha yaxın idi.

XX yüzilliyin görkəmli tərcüməçilərindən biri olan Əziz Şərif Şekspir dramlarının tərcüməsinin çox ağır və məsuliyyətli olduğunu qeyd edir. Əziz Şərif Həsən Səbrinin tərcümələri haqqında danışarkən “Otello” faciəsindəki mənfi halları qeyd edərək göstərirdi ki, müəllif əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Yaqonun nifrət dolu çıxışlarını, Dezdomonanın həyat eşqi ilə döyünən qəlbinin çırpıntılarının üzərindən sükutla keçə bilmişdir. Lakin bununla bərabər tərcümə sadə, aydın, xalq kütlələrinin anlayacağı bir dildə yazılmış, tamaşaya baxanların zövq və sevincini oxşamışdır.

Sonrakı dövrlərdə Şekspir yaradıcılığına müraciət etməklə, Azərbaycanda tərcüməçilik sənətini inkişaf etdirmək işi Cəfər Cabbarlıya həvalə edilmişdir. O, “Hamlet” əsərinin tərcüməsi üzərində işləyərkən rus müəlliflərinin tərcümələrinə də müraciət etmişdir. Bu işdə dramaturq mütərcimlərdən N.A.Polevoyun (1796-1846) və Andrey İvanoviç Kroneberqin (1814-1855) tərcümələrindən yararlanmışdır. Yeri gəldikcə əsərin təsir gücünü artırmaq üçün müəllif ora aforizm və xalq deyimlərindən də əlavələr etməkdən çəkinməmişdir.

Cəfər Cabbarlı Vilyam Şekspirin “Hamlet” faciəsini Azərbaycan dilinə 1925-ci ildə tərcümə edib. O, bu əsərin üzərində çalışarkən A.Tuqanova (1871-1960) müraciət etməli olmuşdur. Çünki o zamanlar xarici dil bilən mütəxəssislər az olduğu üçün tərcümə zamanı Cəfər Cabbarlı onun yardımından bəhrələnmişdir. Müəllif tərcümə əsnasında Polevoyun tərcüməsinə müraciət etmişdir. Çünki bu tərcümə o zaman ən mükəmməl tərcümə hesab olunurdu. Əgər əsərin rus dilinə tərcüməsi zamanı tərcüməçi onu öz xalqının milli mənsubluğuna yaxınlaşdırmışdırsa, C.Cabbarlı əsərin tərcüməsində daha çox Şərqi mentalitetinə, müsəlman milli kimliyinə mənsubluq elementlərini əsərə əlavə etmişdir. Dramaturqun bu əlavəsi əsərdəki hadisələri öz kökündən qopararaq Şərqi məxsus xüsusiyyətləri faciəyə artırması sadə xalq kütlələrinin marağına səbəb olmuşdur. Cəfər Cabbarlının əsas məqsədi “Hamlet” dramında istifadə etdiyi aydın, sadə dildə bəyanı tamaşaçılar tərəfindən müsbət hal kimi qarşılanması idi. Hamletin məşhur “To be or nor to be”

“Olum, ya ölüm” bədii-fəlsəfi ifadəsi çox böyük məharətlə orijinaldan Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. Bu günə qədər də bu ifadə öz gözəlliyini itirməmişdir.

1926-cı ildə Cəfər Cabbarlının tərcüməsi əsasında çap olunan “Hamlet” faciəsindən sonra dramaturq yenidən Şekspir yaradıcılığına müraciət etdi. Dramaturq bu əsəri Şekspirin yazdığı kimi nəzmlə deyil, nəsrə çap etdirmişdir. Təbii ki, Cəfər Cabbarlı bu möhtəşəm əsəri tərcümə edərkən müxtəlif tərcümə əsərlərlə yanaşı, Şekspirin müxtəlif tərcümələri ilə də tanış olmuşdur. *“Əgər Haşım bəy Vəzirovun tərcüməsində Yaqo və Radriqonun mükəllimələri ixtisar olunmuşdusa, rus mütərcimi B.Pasternak qəhrəmanların mükəlliməsini ixtisarla vermişdirsə, Əhməd Cavad bunu otuz doqquz misrada vermişdir. Cəfər Cabbarlının tərcüməsində isə bu məqam sadə dildə edilmişdir. Cəfər Cabbarlının tərcüməsində əvvəlki tərcümələrdə verilməyən, ixtisar olunan səhnələrdən, Dezdemonanın qulluqçusu Barbaranın oxuduğu mahnı tərcümənin dəyərini daha da artıran məqamlardan biridir”* [84, s.9].

“Otello” faciəsində əsas qəhrəmanın nitqinin tərcüməçi tərəfindən nəsrə və eləcə də nəzmlə verilməsi əsərdə yenilik kimi sayıla bilər.

Cəfər Cabbarlı, eyni zamanda xalq poeziyasının dərinliklərinə bələd olan bir sənətkar idi. Böyük sənətkarın yaradıcılığında “Koroğlu” dastanından ingilis dilinə edilən tərcümələrin özünəməxsus yeri var. Onun məşhur “Rövşən bəy-Koroğlunun atlanışı” irihəcmli tərcüməsi “Lirik şeirlər” bölməsində orijinal əsər kimi yer almış və mövcud nəşrlərə salınmışdır... Bu şeirin yaranma tarixinə nüfuz edən müəllif uğurlu tekstoloji təhlillər aparmış, təhlillər nəticəsində Cəfər Cabbarlının “Rövşən bəy – Koroğlunun atlanışı” şeirini yüksək poetik səviyyədə tərcümə etməsini, xalq şeirinin özünəməxsus məziyyətlərini, milli koloritini, qəhrəmanlıq pafosunu böyük sənətkarlıqla qoruyub saxlaya bilməsini qeyd etmişdir [37, s.28].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra tərcümə işlərinə maraq artmaqda davam edirdi. Şekspirin yaradıcılığına müraciət edən Əli Səbri dramaturqun “Şiltaq qızın yumşalması” əsərini dilimizə tərcümə etmiş və bu tərcümə sonralar Şekspirin “Seçilmiş əsərləri”nə salınmışdır. Bəzi Şekspir tərcüməçiləri kimi Əli Səbri də bu komediyani nəzmlə deyil, nəsrə qələmə almışdır.

Bu illər ərzində Şekspir yaradıcılığına maraq durmadan artırdı. Dramaturqun “Otello” faciəsi yenidən dilimizə tərcümə olundu. Bu sahədə Əziz Şərifin də xidməti az olmamışdır. Tamaşaçıların dünyagörüşü artmış, onların tələblərini ödəyəcək səhnə əsərlərinin yaranması üçün yeni-yeni tərcümə əsərləri lazım idi. Əziz Şərifin nəsr ilə etdiyi tərcüməni Əhməd Cavad nəzmlə etmişdir. Bu baxımdan Əhməd Cavadın tərcümələri fərqli mövqe tutur. İstedadlı mütərcim, gözəl şair Əhməd Cavadın nəzmlə etdiyi tərcüməyə nəzər salaq:

Yağlı bir qismət qapmış bu kişi.

Bu gecə seyrə çıxıb etdi, şikar

Bir maral, bəxtəvərin taleyi var

Azacıq əngəli var hərçəndi [92, s.176].

Əsrin əvvəlində Cəfər Cabbarlı tərəfindən tərcümə olunan “Otello” faciəsi və Şekspir qəhrəmanlarının monoloqu dillər əzbəri olmuşdur. Bütün el şənliklərində, insanların birgə olduğu yerlərdə Şekspir qəhrəmanlarının dili ilə, onların kəlamları ilə danışdılar. Bütün bu məqamları seyr edən dramaturq bir qürur və fəxarət hissi duyurdu. Odur ki, o, tez bir zamanda “Otello” əsərini yenidən tərcümə edərək çapa təqdim edir. Əsər uğurla çap olunur. Əsər haqqında görkəmli alim, professor Yaşar Qarayev yazır: “*Əgər məndən soruşsalar ki, Otellonun tragik böyüklüyü nədir? Biz bir də Dezdemonanın məyusluğu deyərdik. Otello heç zaman ləkələnən bir qadının əri olmamışdır. Qadın ləkəsi qara Otellonu mənən də qaraldardı. O zaman intihar da ləyaqətə çevrilməz, məğlub və məzlum Otello yazıq və məzəmmətli görünərdi və bizdən məhəbbətdən mükafatlar əvəzinə, təəssüfdən sədəqələr gözləyərdi*” [55, s.78]. Otellonun məyusluq və məzlumluğunun arxasında cəmiyyətin eybəcərlikləri, insan mənəviyyətinin alçaldılması durur. Bu haqda Səməd Vurğun yazırdı: “*Biz indi “Otello”nu sadəcə qısqanclıq faciəsi kimi məhdud bir mənada seyr etmədik. Teatrımız bu əsərə fəal bir münasibət, eləcə də sovet həqiqətinin münasibəti ilə yanaşmışdır. Bu tamaşa vasitəsi ilə “ağlar və qaralar” dünyası, bu dünyanın daxili ədalətsizliyi, onun törətdiyi xəyanətlər, cinayətlər, iyrənc və alçaq təbiətlər xəyalımızda yenidən canlandı*” [86, c.IV, s.164].

Böyük dramaturqun ədəbi irsinə maraq göstərən mütərcimlərdən biri də Əhməd Cavaddır. O, dramaturqun “Otello” əsərini nəzmlə tərcümə etmiş, amma bu əsər nədənsə uğur qazana bilməmişdir. Tədqiqatçı-alim, Əhməd Cavad ədəbi irsinin gözəl araşdırıcısı Nigar İsgəndərova öz tədqiqatında Əhməd Cavadı Vilyam Şekspirin ən gözəl tərcüməçisi kimi təqdir edir, onun nəzmlə etdiyi tərcümələrin poetik baxımdan daha güclü olduğunu vurğulayır. Tədqiqatçı yazır: *“Tərcüməçinin yüksək sənətkarlıqla nəzmlə etdiyi bu tərcümələr gözəl təsvir vasitələri ilə diqqəti çəkir”* [108, s.19].

İstər Əhməd Cavadın, istərsə də Sabir Mustafanın söz açdığımız tərcümələrində yanlışlıqlar və yerində işlədilməyən ifadələrə rast gəlmək olur. Sonrakı çağlarda Əhməd Cavad Şekspirin məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı “Romeo və Cülyetta” faciəsini tərcümə edir. İki gəncin nakam sevgisindən danışan faciə əsəri tez bir zamanda böyük şöhrət qazandı. Əsərin belə səs-küyə səbəb olması tərcüməçiyə böyük hörmət qazandırdı. Bu nakam eşq faciəsi həm müəllifinə, həm də tərcüməçiyə ölməzlik bəxş etdi. Şekspirin bu qəhrəmanları nakam eşqin qurbanı oldular. Bu gənclər cəhalət buxovunda kök atan qaragüruhçu cəmiyyətin qurbanına çevrilərək əbədiyyətə qovuşdular. Onların sevgisi köhnə cəmiyyət qanunlarına qalib gələ bilmədi. Bu faciə əsərinin təhlili ilə bağlı Cəfər Cəfərov yazır: *“Hadisələrin faciə ilə nəticələnməsinə baxmayaraq, Romeo və Cülyetta” işıqlı bir əsərdir; hissələrin səmimiliyi, istəklərin təbiiliyi, həyatvericilik bu faciədə əsas pafosu təşkil edir; əslinə qalsa, Romeo və Cülyettanın sevgisində heç bir faciə yoxdur. Onların çağlayan, parlayan məhəbbəti ən səmimi, ən atəşli, ən vəfalı bir məhəbbətdir, elə bir məhəbbət ki, onun nuru, tərəvəti, hərərəti qəhrəmanların ruh və mənəviyyətə yüksəlməsinə, böyüməsinə, bərkiməsinə səmərəli bir təsir göstərir”* [16, s.39].

Bu barədə Səməd Vurğun yazırdı: *“Adı ingilis xalqının fəxri olmuş böyük ingilis şairi Şekspiri götürün. Bir ingilis kəndlisi çox haqlı olaraq demişdir ki, mən bütün ingilis torpağından əl çəkərəm, Şekspirdən əl çəkə bilmərəm. Yaxud...dünya poeziyasının böyük nümayəndəsi, rus xalqının ictimai fikrində yeni bir epoxa açan A.S.Puşkin, yaxud dahi gürcü şairi, adı hər bir gürcüyə əziz olan dünya poeziyasının böyük nümayəndələrindən, gürcü xalqının istedadlı və talant simvolu olan Şota*

Rustaveli, yaxud bütün ömrünü Ukrayna xalqının azadlıq və səadəti uğrunda qurban verən qəhrəman şair Taras Şevçenko, yaxud yeni Azərbaycan xalqının atası, dahi dramaturq və filosof Mirzə Fətəli Axundov yuxarıda dediyim epoxa yaradan yazıçılar sırasına daxildir” [87, c.V, s.90].

Şekspir yaradıcılığına müraciət edən Azərbaycanın görkəmli simalarından olan Abdulla Şaiq 1932-ci ildən Şekspirin “Maqbet” əsərini tərcümə etməyə başladı. O, bu işi Kroneberqin tərcüməsi əsasında yerinə yetirməyi qarşısına məqsəd qoydu. Bu əsərin tərcüməsində müəllif filoloji tərcüməni əsas tutaraq heç bir sözü artırıb-əskiltməmək qərarına gəlmişdir. Müəllifin səy və cəhətlərinə baxmayaraq, əsər səhnəyə vəsiqə ala bilməmiş, tamaşa üçün münasib olmamışdır. Müəllif əsərin səhnə həyatı qazana bilməməsindən heç də mütəəssir olmamış, əksinə, bu əsəri tərcümə etməklə başqa tərcüməçilərin də diqqətini bu əsər üzərinə yönəldə bilməsi ilə qürur duymuşdur.

Şekspirin tərcüməçilərindən biri də nasir Hacıbaba Nəzərli olmuşdur. Onun ingilis dramaturqundan etdiyi tərcümələr “Ədəbiyyat” qəzetində dərc edilmişdir. Mütərcim bütün səyi ilə əsərin orijinala məxsus dilini saxlamağa çalışmışdır. Bu barədə mütərcim yazır: *“Maqbetin” tərcüməsi üzərində mən işləyərkən çox çalışırdım ki, Şekspirin dilini saxlayım, yeri gəldikcə rus tərcüməsinə baxır, orijinal ilə də müqayisələr aparırdım. XVII əsr rəngarəng ingilis dilindən Şekspiri türk dilinə çevirmək çox böyük çətinliklər törədirdi. Mən necə olursa-olsun Şekspirin şairanə, pafoslu və bəlağətli dilini saxlamağa çalışırdım. Bu da qətiyyənlə onun dilinə bəzək vermək hesabına başa gəlmirdi. Tərcümə üzərində çox böyük həvəslə işləyirdim. Mən əsərin dilinin ən geniş tamaşaçı kütləsinə aydın olması üçün ərəb və fars ifadələrini mümkün qədər işlətmək istəmirdim” [77, s.2-3].*

Məhz bu əziyyətin nəticəsidir ki, mütərcimin səyi öz bəhrəsini verdi. Dövri mətbuatda yazılan bütün rəylərdə tərcümənin uğurlarından söz açılır, onun yüksək səviyyədə tərcümə edilməsi dəyərləndirilirdi. Müəllif tərcümə zamanı şairə Anna Radlovanın (1891-1949) tərcüməsi əsasında öz işini qurmuş, əsərin orijinalına xələl gətirmədən dilimizə tərcümə etmişdir.

Şekspir yaradıcılığına marağ bitib-tükənmirdi. Sonralar dramaturqun “Kral Lir” əsəri Mirzə İbrahimovun tərcüməsində işıq üzü gördü. Tərcümə zamanı böyük yazıçı orijinala sadıq qalmağa çalışmış, əsərin müxtəlif tərcümələrindən istifadə etmişdir. O, böyük dramaturqun “Kral Lir” faciəsini tərcümə edərkən tərcümə prinsiplərinə əməl edərək əsəri həm nəsr və həm də nəzmlə çevirmişdir. Onu da qeyd edək ki, mütərcim əsərlərini tərcümə etdiyi müəllifin həyat tərzini bilməli, eləcə də bu əsər tərcümə edilərsə, onun tərcümələrlə tanışlığı olmalı və bu tərcümələr arasında müqayisə aparmalıdır. Əgər belə olarsa, müəllif uğur qazana bilər. Mirzə İbrahimov qələmini bu sahədə sınaqaraq Şekspirin “Kral Lir” əsərini uğurla tərcümə etmiş, hissə-hissə çap etdirmişdir. Əsər tamaşaya qoyulduqdan və tamaşa haqqında yüksək fikirlər səsləndikdən sonra Mirzə İbrahimov bu uğurdan ruhlanmış və sənətkar öz tərcüməçilik fəaliyyətini artıraraq, məhz komediya janrına müraciət etmişdir. Şekspirin xalqın həyatını əks etdirən komediyaları insanların sevinc və istəklərinin qüdrətini təzahür edən əsərlər idi. Şair bu insanların güldürərək düşüncələrini ifadə edirdi. Sevgi macərələri bu komediyaların ana xəttini təşkil edirdi. Dramaturqun fikrincə: *“Sevgi hər şeyin hakimidir. Yer üzərində nə onun cəzasından böyük dərd, nə də ona xidmət etmək nəşəsindən yüksək xoşbəxtlik yoxdur...İlham sevgi olan yerdədir. Həm də sevgi mücərrəd və ya əlçatmaz bir şey deyildir; o hər kəsə müyəssər olan bir nemətdir; intəhası, insan gərək öz taleyinin ağası olsun, ürsəti itirməsin, diri tərpənsin... geciksən uduzacaqsan ”* [16, s.29-30].

Tərcümə sahəsində xeyli işlər görən Mirzə İbrahimov dahi sənətkarın “On ikinci gecə” komediyasını doğma dilimizə tərcümə edir. Onu da qeyd edək ki, böyük dramaturqun şöhrətinin *“Azərbaycanda yayılmasında mütərcimlərin ...ədəbiyyatşünas və teatrşünasların rolu az deyildir. C.Cabbarlının “Hamlet” və “Otello” tərcümələrindən sonra, bir çox görkəmli yazıçı və şairlər öz qələmlərini Şekspir tərcümələrində sınaqmış və müvəffəqiyyət qazanmışdır. Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, H.B.Nəzərli, M.İbrahimov, Ə.Səbri, T.Əyyubov və digər mütərcimlər Şekspir tərcümələrinə böyük əmək sərf etmiş və uğur qazanmışlar”* [16, s.62-63].

Dünya korifeylərindən sayılan Vilyam Şekspirin ədəbi irsinin dilimizə çevrilməsi ingilis ədəbi əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə rəvac verdi. Bu

əlaqələr ingilis və Azərbaycan mədəniyyətinin əlaqəsindən və dostluğundan qüvvət alırdı. Cəmiyyət inkişaf etdikcə tərcümə əsərlərinin də sahəsi genişləndi. Sənətkarlar təkcə Şekspirin əsərləri ilə qapanıb qalmadılar. Onlar şairin və yazıçıların, o cümlədən Robert Bernsin, Corc Qordon Bayronun, Persi Bişi Şellinin, Valter Skottun, Çarlz Dikkins, Cek London, Virciniya Vulf, Qrem Qrin, Ceyms Oldric və digər sənətkarların əsərlərinə olan maraq idi. Bu tərcümə əsərləri xalqları və mədəniyyətləri, ədəbiyyatları birləşdirib zənginləşdirməkdən başqa, böyük bir aktyor nəslinin yaranmasına səbəb oldu. Vilyam Şekspirin “Kral Lir” faciəsini tərcümə edən Mirzə İbrahimovun bu tərcüməsi ilk dəfə Sidqi Ruhullanın, sonra isə böyük aktyor Ələsgər Ələkbərovun ifasında tamaşaya qoyulmuşdur. “Kral Lir” əsərinin səhnə həyatının uğurlu olmasının səbəblərdən biri də aktyorların ifası olmuşdur. Bu aktyorlar dramaturqun o biri əsərlərində də öz məharətlərini yüksək səviyyədə göstərmişlər. Görkəmli teatrşünas Cəfər Cəfərov yazırdı: *“Şekspir əsərlərinin Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulması həmişə böyük bir hadisəyə çevrilmiş, milli səhnə sənətinin yükəlməsində çox səmərəli rol oynamışdır. Şekspirin odlu, atəşli, dinamik sənəti Azərbaycan teatrının milli ənənələrinə, onun ehtiraslı və temperamentli aktyor sənətinə çox yaxın olduğundan, tamaşaçılar tərəfindən böyük hərarətlə qarşılanmışdır”* [16, s.59].

Həqiqətən də böyük sənətkarın dramları Azərbaycan səhnəsinə həmişə gözəllik vermişdir. O, sanki xalqımıza məxsus bir yazar olmuşdur. Böyük dramaturqun dram əsərləri doğma dilimizə tərcümə edildiyi kimi, lirik əsərləri də dilimizə tərcümə edilərək işıq üzü görmüşdür. Bu baxımdan Şekspir sənətinin incəliyini əks edən “Madrigal” (“Nəğmə”) şeirinin üç müxtəlif tərcüməsini təqdim edirik. Hər bir tərcüməçi şeirin orijinala yaxın olması üçün onun əsas qayəsini saxlamağa çalışmışlar. Şekspir şeirinin orijinalına baxaq:

Crabbed age and youth, cannot live together;

Youth is full of pleasure, age is full of care;

Youth like summer morn, age like winter weather:

Youth like summer brave, age like winter bare.

Youth is full of sport, age's breath is short;

*Youth is nimble, age is lame;
Youth is hot and bold, age is weak and cold;
Youth is wild, age is tame,
Age, I do abhor thee, youth, I do adore thee;
Oh! My Love, my Love is young [130, s.9].*

Şairin poetik ifadə vasitəsi olan təkrirdən istifadə etməklə yaratdığı anafora şeirə daha bir gözəllik, əzəmət verir. İlk öncə istedadlı mütərcim, alim, şair Ənvər Rzanın tərcüməsini təqdim edirik:

*Qocalıqla cavanlıq bir yerdə tutmaz qərar,
Gənclik – ləzzət, ehtiras, qocalıq qayğı umar,
Gənclik – xoş yay səhəri, qocalıq-qış nəsimi,
Gənclik bahar kimidir, qocalıq xəzan kimi.
Gənclik iş, zəhmət gücdür, qocalıq dözümsüzdür.
Gənclik cəlddir çevikdir, qocalıq şikəst, müdhiş
Gənclik coşqun dənizdir, qocalıq zəif, gücsüz,
Gənclik dəliqanlıdır, qocalıq əhlilənmiş.
Qocalıq sənə nifrət! Gənclik mən sənənin fəqət
Qarşında diz çökürəm, sənə eşqim ümmandır,
Mənim məhəbbətim də hər vaxt gənkdir, cavandır [67, s.162].*

Şekspirin eyniadlı şeirini 2002-ci ildə alim-mütərcim Leyli Əliyeva da tərcümə etmişdir. Tərcüməçi ilk növbədə şeirin ritmini, intonasiyasını və məzmununu saxlamağa çalışmışdır:

*Qocalıqla gənclik yaşamaz birgə;
Gənclik bir günəşdir, qocalıq kölgə;
Gənclik yay səhəri, qocalıq çiskin;
Gənclik cəngavərdir, qocalıq miskin,
Gənclik həyat eşqi, qocalıq sönük;
Gənclik coşub-daşır, qocalıq bükük.
Gənclik oddur, yanır, qocalıq solğun,
Gənclik dəliqanlı, qocalıq yorğun.*

Qocalıq yamansan, gəncliyə heyran;

Mənim Məhəbbətim, Eşqim də cavan [33, s.244].

Şekspirin bu şeiri tədqiqatçı-alim Rasim Nəbioğlu tərəfindən də tərcümə edilmişdir. Şeirin tərcüməsinə nəzər salaq:

Qartımuş qocalıqla gənclik birgə yaşamaz!

Gənclik – əyləncə dolu, heç vaxt ləzzətsiz aşmaz.

Qocalıq – tamam qayğı, istər özünə sayğı.

Gənclik – yayda xoş səhər, qocalıq – qış sazağı.

Gənclik qurd ürəklidir, qocalıqsa ağciyər.

Gənclik necə dözümlü, qocalıq uçuntulu.

Gənclik – yüyürək bir yəhər, qocalıq – axsaq yabı,

Gənclik – qaynar su qabı, qocalıqsa – boş tuluq,

Gənclik – sərbəst, xam, şuluq, qocalıq – bir əl quşu.

Qocalıq! Sən bir zəhər! Gənclik – sən ömrə bəhər!

Ey ülvi məhəbbətim! Sənsən bahar nemətim! [74, s.128].

Hər üç tərcümədə Azərbaycan dilinin zənginliyi və möhtəşəmliyi görünür. Müəlliflər şeirin orijinalına yaxın söz və ifadələrdən istifadə etməklə, şairin şeirinə hopan ruhunu qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Bununla da hər üç tərcümə gələcəkdə müqayisə üçün material verir.

Azərbaycan mütərcimlərini ingilisdilli ədəbiyyatda maraqlandıran böyük ingilis romantik şairlərindən Bayron, xüsusilə də onun “Şərq poemaları” olmuşdur.

Bu mövzu digər qərb ədiblərinin, şair və yazıçılarının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, lakin bütün bu yazıçı və şairlərdən ingilis ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndəsi olan Bayron (1788-1824) Şərq dünyasını Avropaya tanıtmmaq baxımından fərqli bir mövqe tutur. İngilis ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığını gözəl, dərinlən bilən, öyrənən Bayron, eyni zamanda müxtəlif millətlərin xalq yaradıcılığını mənimsəyən və yaradıcılığında bunları əsas mövzuya çevirən ən istedadlı şairdir. Öz dövründə haqq-ədalət carçısı olan Bayron ingilis ədəbiyyatında üsyankar bir şair kimi tanınır. Yaradıcılığında ən mühüm yer tutan əsərləri içərisində, xüsusilə, “Şərq poemaları”nın fərqli yeri var. Şairin istər “Gavur”, “Korsar”, “Lara”,

“Korinfin mühasirəsi”, “Parizina”, “Abidos gəlini” poemaları dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən əsərlərdəndir. “Şərq poemaları”nın ən dəyərli cəhətlərindən biri şairin bu əsərlərinin qəhrəmanlarında döyüş ruhunun, mübarizlik əzminin yüksək olması, cəsarətin təbliğ edilməsidir. Onun baş qəhrəmanları dövrün ictimai quruluşuna, mövcud əsarətə boyun əyməyən mübariz, əzəmətli xarakterə malik, döyüşlərə atılan mərd, qürurlu qəhəmanlardır. Bayron “Şərq poemaları” ilə ingilis şeir formasını dil və yeni üslubla zənginləşdirmişdir. Böyük şair bu möhtəşəm sənət əsərlərini yazmazdan öncə Yaxın Şərq dünyasına səyahət etmiş, bu ölkələrin xalqlarının tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini və eyni zamanda dillərini öyrənməyə böyük sevgi göstərmiş, Şərq klassiklərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur.

Bayron dünyasına dərindən nüfuz edən, onun yaradıcılığının gözəl tədqiqatçısı, alim-tərcüməçi İsmixan Rəhimov şairin “Şərq poemaları”nın yazılma səbəbindən danışarkən yazır: *“Bayronun Yaxın Şərq xalqlarının adət və ənənəsi ilə tanışlığı iki vasitə ilə olmuşdur. Bunlardan birincisi Şərq haqqında yazılmış tarixi kitablar və Şərq klassiklərinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş əsərləri, ikincisi isə Şərqə səyahət zamanı Şərq xalqlarının adət və ənənələrini öyrənmək məqsədilə yunanların, türklərin, italyanların, eləcə də ingilislərin evlərində qalmasıdır... Bir gün sarayda, o biri gün inək damında, bir gün isə paşa ilə, ertəsi gün çoban ilə olmuşam”* [13, s.7-8].

Bu bir daha onu göstərirdi ki, böyük şairin Şərqə məhəbbəti onun ruhuna, canına sirayət etmiş və təsadüfi deyildir ki, ingilis poeziyasının ən görkəmli şairi sayılan Bayronun əsərləri günümüzədək bütün dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilir və tədqiq olunur.

XX əsrin əvvəllərində Şərqə olan marağın sayəsində orijinal tərcümələrə meyil artmağa başlamışdır. Tərcüməçilər ingilis klassiklərindən etdikləri tərcümələrdə onların Şərq xalqlarına münasibətini daha dərindən öyrənib dərk etməyə başladılar. Corc Qordon Bayronun “Şərq poemaları” silsiləsindən olan “Gavur”, “Abidos gəlini” və “Korinfin mühasirəsi” kimi hissələri orijinaldan tərcümə olunmağa başladı. Tərcümə sənətində epik əsərlərin (nəsr ilə yazılanlar) tərcüməsində bir o qədər

problemlər olmurdu. Tərcüməçi orijinalda olan fikir və qayəni saxlaya bilirdi. Amma nəzmlə olan epik əsərlərdə bu xüsusiyyətləri saxlamaq çətinlik törədirdi.

Gözəl tərcüməçi, istedadlı alim və şair Ənvər Rzanın Corc Bayrondan etdiyi tərcüməsinə diqqət yetirək:

*“I saw thee weep – the big bright tear
Came o'er that eye of blue;
And then methought it did appear
A violet dropping dew”* [134].

(Byron. I saw Thee Weep)

Tərcüməsi:

*Mən səni ağlar gördüm
Göz yaşın gilə-gilə
Göy gözündən ələndi,
Elə bil bənövşənin
Şəbnəmi səpələndi.*

Corc Bayronun yaradıcılığını araşdıran görkəmli tərcüməçi və ədəbiyyatşünas İsmixan Rəhimov yazır: *“Rusiyada Bayron 130 ildən artıqdır ki, öyrənilməkdədir. Bu müddətdə Bayron dəfələrlə müxtəlif mütərcimlər tərəfindən tərcümə edilmişdir.*

Ölkəmizdə Bayron haqqında tədqiqi əsərlər yazılmışdır. Azərbaycanda Bayron Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra nəşr edilməyə başlamışdır. Lakin bu vaxta kimi nəşr edilmiş tərcümələrin hamısı rus dilindən edilmişdir. Bu kitabdakı tərcümələrdə isə bilavasitə ingilis dilindən edilmiş hərfi tərcümə əsas götürülmüşdür. Üç mütərcim Bayronu dönə-dönə oxumuş, onun ruhuna girə bilmiş, onu sevmiş, onu yaxından tanımağa səy göstərmişlər. Mütərcimlər tərcümənin əsas qaydalarına riayət etmiş, demək olar ki, buna müvəffəq olmuşlar” [13, s.19].

Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə olunan yazarlardan qərb dünyasında “tarixi roman janrının banisi” kimi tanınan Volter Skott olmuşdur. Volter Skott yaradıcılıq axtarışlarının əsas xüsusiyyətlərindən ən başlıcası onun müraciət etdiyi mövzularda həyatın bütün incəliklərini, problem və mətləbləri dolğun, hərtərəfli işıqlandıra bilməsidir. Romanlarında fərdin özəl dünyası, özü və başqaları haqqında arzu və

istəkləri bütün təfərrüatı ilə canlandırılmışdır. Volter Skottun həyat kitabına çevrilmiş “Abbat” romanının dünya çapında geniş şöhrət qazanmasının səbəbləri sırasında (ideya-məzmun aktuallığı, sənətkarlıq məziyyətləri, obrazların insani keyfiyyətlərinin daha qabarıq təsvir olunması və s.) birincisini xüsusi vurğulamağa ehtiyac vardır. Romanda XVIII əsrin əvvəllərinə qədərki ingilis həyatı geniş planda, təfəsilatlı şəkildə, koloritli formada təsvirini tapmışdır. Görkəmli yazıçının özü xatirələrində və müxtəlif elmi-publisistik yazılarında xüsusi qeyd etmişdir ki, romanı yazmaqla xalqın milli adət-ənənələrini, psixologiyasını, həyat və düşüncə tərzini qələmə almışdır.

Volter Skott axtarışlar mərhələsində topladığı materiallardan romanın süjet xəttinin və obrazların xarakterinin qanunlarına və məntiqinə uyğun şəkildə məharətlə istifadə etmiş, ilk növbədə, bədii əsərin xəlqi, koloritli, canlı və realist çıxmasına çalışmışdır. Ümumiyyətlə, ədib qərb ölkələri xalqlarının həyat tərzini çox gözəl bilirdi. Qələmə alınan hər bir bədii əsər ya məzmununa, dilinə, adət-ənənələrə davamlı marağına, xalq həyatının, dünyagörüşünün və s. təsvirinə üstünlük verdiyinə, başqa sözlə desək, zahiri və görünən tərəflərinə görə, ya da sənətkarın özündən asılı olmayaraq, xalqın fikirləri, zövqü, həyata baxışı ilə reallaşan özünəməxsusluqlarının daşıyıcısı kimi, yəni görünməyən tərəfləri ilə milliliyini təsdiqləyir.

Bədii ədəbiyyat və millilik probleminin araşdırılmasına xüsusi tədqiqat əsəri həsr etmiş tədqiqatçı-alim Akif Hüseynov yazır: “...*biz bədii yaradıcılığın milli müəyyənlik kəsb etməsi üçün üç mühüm amili – milli dil, milli bədii ənənələr və milli gerçəkliyi nəzərdən keçirdik. Ancaq burada daha bir mənbəni – müəllifin öz milli psixologiyasını da qeyd etməmək olmaz. Təəssüf ki, bədii yaradıcılığın milli mənsubluğunun bu çox vacib və bir sıra hallarda həlledici əhəmiyyət kəsb edən cəhəti bəzi tədqiqatçıların diqqətindən yayınır*” [44, s.214].

Deməli, tədqiqatçının fikrinə görə, problem nəzərdən keçirilərkən bu cəhətlərə – dörd amilə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Təbii ki, çoxtərəfli və çoxqatlı əsər və millilik məsələsini yalnız bunlarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu baxımdan problemlə əlaqədar diqqəti başqa maraqlı bir tərəfə yönəldən tədqiqatçı-şair Qasım Qasımzadənin mülahizələri də xüsusi maraq doğurur. Alim millilik məsələsində folklorla istinadın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini birmənalı şəkildə vurğulayır:

“Təşəkkül prosesi göz qabağında gedən kiçik xalqların milli ədəbiyyatı ilk vaxtlar folklor mövzularını yenidən işləyərkən məişət etnoqrafizminə, təsvirçiliyə geniş yer verir, xalq dilinin bəlağətli nitqindən bol-bol istifadə edirdi. Bu, keçid prosesinə xasdır. Folklorla əlaqənin ikinci forması milli ədəbiyyat yaratmağın mühüm əlamətlərindəndir ki, bu zahiri təsvirçilikdən daxili aləmin işıqlandırılmasına, xalq ruhunun dərin mənəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa doğru qüvvətli meyildən ibarətdir” [57, s.74]. Volter Skottun əsərlərinin geniş təhlili göstərir ki, yazıçı həqiqətən dünya ədəbiyyatına ölməz romanlar bəxş edən tarixi romanların banisi sayılır. Yazıçının dilimizə tərcümə olunan əsərlərində yazıçı amerikan həyatının mürəkkəb və keşməkeşli cəhətlərini əksətdirmə baxımından geniş diapazona malik bir yazar kimi görünür. Dilimizə bəzi əsərləri rus dilindən tərcümə olunan bu sənətkarın əsərlərində tarixilik mühüm yer tutur.

Sənətkarın yaradıcılığından bəhs edən tədqiqatçı A.Əliyev yazır: *“Yazıçının yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan əsas keyfiyyət-surətin daxili dərünü aləminin hərtərəfli açılması, insanın mənəvi-psixoloji qayəsi ilə təqdim olunması onun əsərlərində özünü daha qabarıq göstərir. Əsərdəki obrazların hər birinin – kiçik və ya böyük, aparıcı və ya epizodik olmasından asılı olmayaraq, xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Müəllif hər bir obrazın daxili aləmini, məram və məqsədini üzə çıxarmağa çalışır”* [31, s.170].

Son illərdə ədəbiyyatımızda yeni-yeni tərcümə əsərləri yaranmış, Avropa şair və yazarları haqqında gözəl tədqiqat işləri aparılmış, məqalələr yazılmışdır. Bu tərcümələrin yaranmasında Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə sənətinin inkişafı və təkmilləşməsi istiqamətində yeniliklər yaranmağa başladı. İstər əsrin əvvəllərində, istərsə də əsrin ortalarındakı tərcümə əsərləri ilə əsrin sonlarında yaranan tərcümələr arasında çox böyük fərqliliklər özünü göstərməkdədir. Əvvəlki tərcümə əsərlərində sənətkarlar məzmun və ideyanı saxlamağa əsas önəm verirdilərsə, son tərcümələrdə onlar da saxlanılmaqla, tərcümədəki milli koloriti qoruyub tərcümənin ruhuna hopdurmağa, əsərdə o sənətkarın özünü dərk etdirməyə çalışırdılar.

Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə əsərlərinə olan marağın artması bu sahədə yeni-yeni tərcüməçilər nəslinin yetişməsinə səbəb oldu. İngilis yazıçısı Vircinya

Vulfun, Stən Barstounun yazdığı əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə ediməsində gənc tərcüməçi Fərqanə Zülfüqarovanın xidmətləri əvəzsizdir. Onun ingilis dilindən etdiyi tərcümələr “Azərbaycan”, “Xəzər”, “Ulduz”, “Literatura Azərbaycan” jurnallarında çap edilib. Müəllif həmçinin Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həyatından bəhs edən “Müasir Azərbaycanın banisi və xilaskarı” kitabını ingilis dilinə çevirmişdir.

Bütün bunları ümumiləşdirərək onu demək olar ki, bu fəsildə Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan dünya şöhrətli Azərbaycan şairlərindən Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai kimi dahilərin sənət əsərlərinin dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunması, bu poetik incilərin dünya şərqşünaslarının əsərlərində, habelə ingilisdilli qaynaqlarda araşdırılması öz əksini tapır.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında misilsiz xidməti olan Məhəmməd Füzulinin ölməz əsərlərinin ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilməsi, habelə onun zəngin yaradıcılığına maraq göstərən alim və mütərcimlərin adları qeyd olunaraq onların Füzuli ədəbi irsinin ingilisdilli oxuculara çatdırılmasında xüsusi xidmətlərindən danışılır.

Bu fəsildə, eləcə də klassik Azərbaycan şairlərinin Qərb şərqşünaslarının tədqiqatında öyrənilməsi və dünya klassiklərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi məsələsi elmi müddəalarla öz əksini tapmışdır. Böyük şair, mütərcim Əhməd Cavadın tərcüməçilik fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Xüsusilə onun Şekspir yaradıcılığına müraciət edərək böyük dramaturqdan etdiyi tərcümələr müqayisə formada təhlil edilmişdir [98, s.247-249].

Bu fəsildə, eyni zamanda rus və Avropa ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi və yayılmasında danılmaz xidmətləri olan Firudin bəy Köçərli, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Cəfər Cabbarlı, Əziz Şərif, Əhməd Cavad, Həşimbəy Vəzirov, Həsən Səbri Ayvazov, Hacıbaba Nəzərli kimi sənətkarların dünya klassiklərindən edilən tərcümələr vasitəsilə milli ədəbiyyatımızın inkişafına yol açmalarından danışılır və ingilis ədəbiyyatının tədqiqatçılarından, ədəbiyyatşünas alim və mütərcimlərindən İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Sabir Mustafa, Tələt

Əyyubov, Mirzə İbrahimov, Leyli Əliyeva, Fərqanə Zülfüqarova, Rasim Nəbioğlu və başqalarının tərcüməçilik üslubu izlənilir, tərcümələrindən nümunələr gətirilir, mülahizələr bildirilir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “Şekspir əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi məsələsi” [103] və “İngilis klassiklərinin əsərləri Azərbaycan tədqiqatçılarının elmi-nəzəri fikrində” [104] adlı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

İNGİLİSDİLLİ NƏŞRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN

POEZİYASI VƏ TƏRCÜMƏSİ

2.1. İngilisdilli jurnallarda Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri

Xalqların, millətlərin ədəbiyyatları, mədəniyyətləri bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə və bəhrələnmə şəraitində inkişaf edib zənginləşir. Bu zənginləşmə, inkişaf zamanı onlar öz milli dəyərlərini qoruyub saxlayır və onların başqa millətlər arasında yayılmasına da müvəffəq olurlar. Bu milli dəyərlərin ən çox qorunması yazıçı və şairlərin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Bu işdə mətbuat orqanlarının da böyük rolu var. Odur ki, ingilis dilində nəşr olunan mətbuat vasitələri ilə müxtəlif zamanlarda yaşayıb-yaradan Azərbaycan sənətkarları haqqında məlumat almaları, onların əsərlərindən verilən nümunələrlə tanışlıq, bu millətin qədim köklərə bağlı tarixi mədəniyyəti haqqında bilgilər əldə etməsi, günün ən vacib məsələlərindən biridir.

Belə məcmuələrdən biri Amerikada Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənən “Ədəbiyyat” (“Edebiyat”) jurnalıdır [121, s.151]. İngilis dilində dərc olunan bu jurnalda Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindən olunan tərcümələr öz əksini tapır. Oxucular bu tərcümələr vasitəsilə Şərq mədəniyyətinin sirlərinə bələd olur, bu xalqların folklor nümunələri, incəsənət nümunələri, sənətkarları ilə daha yaxından tanış olurlar. Ədəbiyyat məcmuəsinin səhifələrində diqqəti cəlb edən tərcümələrdən biri Azərbaycan xalqının mənəvi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqındakı məlumatlardır. Onu da qeyd edək ki, *“İngilisdilli qaynaqlarda ən çox öyrənilmiş folklor nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. ...Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı mükəmməl bir folklor nümunəsi olduğu üçün, dastanın hər sətirində, hər sözündə ilk baxışda görünməyən gizli mənalar var”* [52, s.12-13].

Azərbaycan türklərinin mənəvi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı I minilliyin ikinci yarısında formalaşan və xalqımızın tarixi-qəhrəmanlıq keçmişini

özündə yaşadan qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastan ana dilimizdə yazıya alınan ilk qədim və möhtəşəm abidəmizdir. Dastanın elm aləmində tanınmasında alman şərqsünas alimi Fridrix fon Ditsin böyük xidməti olmuşdur. O, 1815-ci ildə dastanın bir boyunu tapandan sonra türk alimləri dastanla maraqlanmağa başladılar. Dastanın elm aləminə iki əlyazma nüsxəsi məlumdur. Artıq elmə məlumdur ki, Drezden nüsxəsi 12 boy, Vatikan nüsxəsi isə 6 boydan ibarətdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qəhrəmanlıq dastanı olmaqla bərabər, əsas ideyası qəhrəmanlığın tərənnümü, vətənin bütövlüyü, birliyi. Dastanda qəhrəmanlıq ruhu ilə vətənsəverlik ayrılmaz vəhdətdədir. Oğuz igidləri üçün vətənin birliyi və bütövlüyü hər şeydən əzizdir.

“Ədəbiyyat” məcmuəsində ingilis dilində dastandan verilən geniş təhlillər və dastanın ingilis dilinə tərcüməsi Robert Finə məxsusdur. Dastanın digər tərcüməçisi Vilyam Hikman bu şanlı eposun bütün boylarını təhlil edir. Mütərcim dastanla bağlı tədqiqat aparan şərqsünaslarla elmi polemikaya girərək özünü bu sahədə öz sözünü deyən bir tədqiqatçı kimi təqdim edir [105, s.11].

Jurnalda haqqında məlumat verilən sənətkarlardan biri də XII əsr Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani olmuşdur. Xaqani Şirvani Şirvanşahlar sarayına dəvət olunmuş ilk şairlərdəndir. O, bir müddət sarayda yaşamış, saraydakı ədalətsizliyi görəndən sonra oradan uzaqlaşmışdır. Şairin “Mədain xərəbələri” qəsidəsi dərin ictimai-fəlsəfi məzmun kəsb edir. Bu qəsidədə şair Sasani hökmdarlarının paytaxtı olan Mədain şəhərinin müharibələr nəticəsində xarabazara dönməsindən söz açır. Şair zəmanəsinin hökmdarlarını bundan ibrət almağa çağırır. İngilis dilində çap olunan “Ədəbiyyat” məcmuəsində şairin “Mədain xərəbələri” ictimai-fəlsəfi məzmunlu qəsidəsi Cerum Klinton tərəfindən tərcümə olunaraq çap olunmuşdur.

Demək olar ki, bütün ingilisdilli məcmuə və jurnallarda haqqında ətraflı söz açılan sənətkar Məhəmməd Füzulidir. Bu məcmuədə də “qəlb şairi” Məhəmməd Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlini bütövlükdə orijinaldan ingilis dilinə Bernard Lyuis sətri tərcümə əsasında oxuculara təqdim etmişdir.

Keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan poeziyasına olan maraq artmaqda idi. Dünyanın bir sıra ölkələrində Azərbaycan şairlərinin əsərləri tərcümə

olunmaqda davam edirdi. Odur ki, 1969-cu ildə Moskvada “Progress” nəşriyyatı tərəfindən “Azərbaycan poeziyası antologiyası” (“Azerbaijani poetry. An anthology”) çapdan çıxdı. Burada ilk olaraq qədim dövrlərdən günümüzədək müxtəlif janrlarda yazan şairlərin poetik nümunələrinin tərcüməsi yer almışdır. Bu antologiyada böyük Füzulidən tərcümə edilən rübai və qəzəllər ingilisdilli oxucuların marağına səbəb olmuşdur. Mütərcim İrina Jeleznova ingilis dilinə etdiyi bu tərcümələrlə Füzuli ədəbi-dünyası haqqında ingilisdilli oxucularda təsəvvür yaratmaqla yanaşı, onlara Azərbaycan poeziyasını sevdirməyə çalışmışdır. Tərcümə zamanı mütərcim şeiri formal cəhətdən deyil, ondakı ruhu, məzmunu saxlaya bilmişdir. Qəzəlin həm orijinal, həm rus, həm də ingilis, eləcə də sətri tərcüməsi ilə oxucuları tanış edirik:

Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,

Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var [58, s.139].

Qəzəlin rus dilindəki tərcüməsi belədir:

Любовной страстью больше я, чем некогда Меджнун, богат,

Меджнун-лиць имя; я люблю вернее, чем Меджнун, стократ

[111, s.66].

Qəzəlin ingilis dilindəki tərcüməsinə nəzər yetirək:

My love is a greater love than that which possessed Medjnun;

Thorough love did I lose my heart, through love did he earn his name

[131, s.123].

Qəzəlin mütərcimin ifadəsində sətri tərcüməsinə baxaq:

Mənim məhəbbətim Məcnunun məhəbbətindən böyükdür,

Eşq məni əldən saldı, o isə məhəbbətdən şöhrət tapdı.

Şairdən ingililə dilinə tərcümə edilən sonrakı nümunə

“Padişahi-mülk dinarü-dirhəm rüvət verib” misrası ilə başlayan qitəsidir.

Böyük şair Füzuli bu qitədə heyranedici bir tənəsüb qurmuşdur. Əsərdə iki surət iştirak edir. Onlardan biri hökmdar, digəri isə şairdir. Şair hökmdarın

simasında var-dövlət, rüşvət yolu ilə ölkələri işğal edən hökmdarın ölkəsinin aqibətini bizə göstərir. Bu ölkədə əmin-amanlıqdan bir əlamətin olmadığını, bir anın içərisində Allahın əmri ilə baş verən fəlakət nəticəsində hər şeyin necə məhv olmasından söz açır.

Şairin var-dövləti onun sözləri, yazdığı şeirlərdir. Onun şeirlərinin hər bir mürasası qızıla bərabərdir. Şair də hökmdardır, söz sultanıdır, şeirləri min-min köülləri fəth edir. Dünya durduqca onun əsərləri yaşayır. Füzuli bu qitəsi ilə insanlığı müharibələrdən, çəkişmələrdən, torpaq davalarından uzaq olmağa səsləmişdir.

İrina Jeleznovanın tərcüməsində qitənin bir beytini sizə təqdim edirik:

Padişahi-mülk dinarü-dirhəm rüşvət verib,

Fəthi-kışvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri [58, c. I, s.381].

Həmin beytin tərcüməsi ingilis dilində belə səslənir:

The Shah makes unsommonly free, with his moneys and land,

When preparing for conquest the host that is his to command [131, s.122].

Beytin sətri tərcüməsi belədir:

Ölkə zəbt etmək üçün qoşun hazırlamağa hökm verirkən,

Şah pullarına və torpağına son dərəcə israfçılıq edir.

Tərcüməni bütövlükdə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, tərcümə heç də uğurlu alınmayıb. Bəzi söz və ifadələrin bütövlükdə tərcümə əsnasında tam başqa mənada tərcüməsi başqa məzmun kəsb edir. Tərcümənin məzmunu orijinalın ideya yükünü özündə çox da əks etdirməyib. Amma qitənin tərcüməsində uğurlu olan beytlər də var.

Füzuli yaradıcılığına maraq hələ öz dövründə bütün Şərq ölkələrinə yayılmaqda idi. Onun əsərlərinə nəzirələr yazılır, tərcümələr olunurdu. Belə tərcümələrdən biri də 1964-cü ildə ingilis dilində nəşr olunan “Mərkəzi Asiya məcmuəsi” idi. Məcmuədə Məcdut Mənsuroğlunun “Əsrlərdən keçən türk ədəbiyyatı” məqaləsində Füzulidən bəhs olunur. Füzulinin qəzəllərindən və “Leyli və Məcnun” poeməsindən bəhs edən müəllif yazır: “Nəvaidən başqa heç bir şair bütün türk ədəbiyyatında onun kimi

yüksək ada nail ola bilməz. O, hətta aşağı təbəqənin şairlərinə də təsir göstərmişdir. Baqi, şübhəsiz, ən məşhur şairlərdən sayılır. Onun şöhrəti hər yana yayılmışdır. Lakin həssas şair olmaq baxımından o Füzulidən qat-qat aşağıdır” [126, s.96].

Azərbaycan xalqını dünyada tanıdan ingilisdilli əsərlərdən biri də 1977-ci ildə Moskvada çap olunun “Azərbaycan nəsrinin antologiyası” (“Azerbaijani prose; An anthology”) adlı irihəcmli nəsr əsərlərinin toplusudur. Bu antologiyada orta əsr Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərindən ta XX yüzilliyə qədər böyük bir yol keçib gələn sənətkarların nəsr nümunələri öz əksini tapmışdır. Əsərin əsas məqsədi sadəcə olaraq nəsr nümunələrinin tərcüməsi deyildir. Tərcümələr ümumbəşəri ideyaları özündə əks etdirməli, insan mənəviyyatının ucalmasına xidmət etməli, insanlar arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələri qurmaq, kamil insan yaratmaq kimi dəyərlərə malik olmalı idi. Bu kimi xüsusiyyətləri özündə daşıyan ölməz əsərlərin tərcüməsi ingilisdilli oxuculara çatdırılırdı.

Bütün bu xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq, bu nəsr toplusunun ilk səhifələrində Füzulinin “Şikayətnamə” əsəri oxuculara təqdim olunur. Bu əsər məzmun baxımından bütün dövrlər üçün aktual olan problemləri özündə əks etdirir. “Şikayətnamə” əsərini rus dilindən ingilis dilinə Ronald Vrun çevirmişdir.

Bunlardan başqa, İngiltərədə “Britaniya muzeyinin türk əlyazmaları” kataloqunda “Azərbaycan-türk şeirləri” başlığı altında Füzulinin, “Leyli və Məcnun” əsərinin bir əlyazma nüsxəsinin təsviri verilmiş, əsərin müqəddiməsindəki bir beyt də göstərilmişdir:

Ey nəşəti – hüsnü eşqə təsir qılan,

Eşqilə binayi-kövni təmir qılan! [32, s.14]

1993-cü ildən Amerikada nəşr olunan “Azerbaijan International” jurnalı fəaliyyətə başlamışdır. Bu jurnal beynəlxalq əlaqələrin yaranmasında və o dövrdə yaranan boşluğu doldurmaq sahəsində irəli atılan ən doğru addım idi. Jurnalda Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərindən verilən tərcümələrlə yanaşı, xalqımızın mənəvi sərvəti olan əfsanələr, rəvayətlər, nağıllardan və s. kimi nümunələr də yer almaqdadır. Jurnal o dövr Azərbaycan həqiqətlərini ilk öncə əks etdirmək baxımından çox aktual idi. Jurnalın 132-ci sayında sovet rejiminə qarşı etiraz səsini ucaldan Jalə

Qəribovanın “Yeni ədəbi səslər” rubrikasında yazıçı Sabir Əhmədovun “Dünyanın arşını” əsərinin sovet dönmündəki acı taleyindən söz açılır. Daha sonra Sabir Əhmədlinin 20 Yanvar faciəsi qurbanlarına həsr olunmuş “Dənizdən gələn səda” hekayəsi dərc olunmuşdur. Tərcüməçi yanvar faciəsi haqqında oxuculara ətraflı məlumat vermiş, sovet ordusunun Azərbaycan xalqına tutduğu divandan söz açmışdır. Həmin məqaləni ingilis dilinə tərcümə edən ədəbiyyatşünas alim, tərcüməçi Zeydulla Ağayev olmuşdur. Oxucularda həddindən artıq maraq doğuran bu hekayə redaksiyaya çoxsaylı telefon zənglərinin, teleqram və məktublarnın gəlməsi nəticəsində dörd ildən sonra yenidən çap olunmuşdur.

1977-ci ildə jurnalın fəaliyyətinin beşilliyi qeyd edildi. Yubileydə iştirak edən Ulu Öndər Heydər Əliyev jurnalın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir [28, c.II, s.76].

Amerikada nəşr olunan “Azerbaijan International” jurnalı Azərbaycan ədəbiyyatını dünya oxucusuna çatdırmaq kimi şərəfli və məsuliyyətli bir vəzifənin öhdəsindən ustalıqla gəlir. Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğinə geniş yer ayırması bu jurnalın ən böyük nailiyyəti hesab oluna bilər. Kitablarnı anası “Kitabi-Dədə Qorqud”, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, əfsanə və rəvayətlər, görkəmli ədiblərin həyatından bəhs edən yazılar bədii əsərlərdən parçalar, demək olar ki, jurnalın hər bir sayında özünə yer alır [38, s.105-106].

Jurnalın 1996-cı il payız sayında (132) Molla Nəsrəddinin lətifələri dərc olunmuşdur. Şərqdə müdriklik rəmzi kimi tanınan Molla Nəsrəddinin ibrətamiz lətifələri dünya arenasına yol açmaqda idi. Molla Nəsrəddinin Azərbaycanda və başqa xalqlar arasında geniş yayılmış lətifələri haqqında verilmiş məlumatlardan görünür ki, Molla Nəsrəddin lətifələrinin ömrü əbədidir (Molla Nasreddin Stories are eternal). Ümumiyyətlə, lətifələrin ingilis dilinə tərcümələri uğurludur.

Jurnal öz ətrafında Azərbaycanın ziyalılarını birləşdirmiş, “15 illik səmərəli fəaliyyəti dövründə məişətimiz, elmimiz, təhsilimiz musiqimiz, ədəbiyyatımız, ümumiyyətlə, mənəvi dəyərlərimizə dair fəvqəladə işlər görmüş, Azərbaycanı bütün yer üzündə layiqincə tanıtmışdır [38, s.110]. “Azerbaijan International” (AI) jurnalının redaktoru xanım Bette Bleyerdir”.

Böyük dramaturq Hüseyn Cavidin “Masud and Shafiga” adlı əsəri də ABŞ-dakı “Azerbaijan International” jurnalında ingilis dilində Moskva nəşri üzrə təkrar çap edilmişdir [34, s.91].

İngilis dilində olan “Poeziya çələngi” (“The Garland of poetry”) adlı tərcümə toplusunda Abbas Səhhətın 1909-cu ildə qələmə aldığı “Vətən” şeiri ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

Moskvada 1969-cu ildə ingilis dilində nəşr edilmiş “Azərbaycan poeziyası antologiyası”nda Hüseyn Cavidin ingilis dilinə tərcümədə üç əsəri çap edilib: “Dün və bu gün” (“Yesterday and Today”) şeiri, “Azər” poemasından bir parça – “Azadlıq əsirləri” (“Prisoners of Freedom”) və “Bakıda” (“Məsud və Şəfiqə”) mənzum dialoqu.

Məlumdur ki, böyük tarixə, zəngin keçmişə sahib olan Azərbaycan ədəbiyyatı daim əhatəsində olan xalqların mədəni həyatı ilə təmasda olmuşdur. Bu qarşılıqlı əlaqə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirməkdən başqa, onun əhatə dairəsini də genişləndirmişdir. Bu inkişaf bir tərəfdən Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığının dünya dillərinə tərcüməsində özünün bariz nümunələrini yarada bilmişdir. Tərcümə işinin əsas problemlərindən biri odur ki, əgər mütərcim əsəri orijinaldan tərcümə edirsə, ona yalnız əsərin özü lazım olur, həm də tərcümə edəcəyi əsərin dövrü haqqında müəyyən məlumatları toplamaqla kifayətlənir, yox əgər onu tərcümədən edirsə, onda həmin əsərin müxtəlif tərcümələrinə baxmalı və onları bir-biri ilə müqayisə etməlidir. Odur ki, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Qazı Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların əsərləri əsrin əvvəllərində köməkçi dillərin vasitəsilə tərcümə olunurdusa, əsrin sonlarına yaxın bunlar orijinaldan ingilis dilinə tərcümə olunmağa başladı. XX əsr sənətkarlarından Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Əliəğa Vahid və başqa söz ustalarının əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi böyük bir tərcüməçi nəslinin yaranmasından xəbər verir.

İstər Azərbaycanda, istərsə də keçmiş postsovet məkanında və xaricdə çap olunan ingilisdilli mətbuatın yaranması, Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərinin tərcüməsi bu sahədə olan boşluğu doldurmuşdur.

2.2. Abbas Səhhət və Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində müqayisəli paralellər

XX yüzilliyin ilk çağları xalqımızın ictimai-siyasi həyatında böyük bir dönüş yaratdığı kimi ədəbiyyat sahəsində də yeni bir dövr açmışdır. Məhz belə bir çağda Azərbaycan poeziyasının zənginləşməsində xüsusi yeri olan, milli ruhda yazılan şeirlərin ustası kimi tanınan, eləcə də *“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında öz əsərləri və tərcümələri ilə mühüm yer tutan Abbas Səhhətin də yaradıcılığı əsasən bu dövrlərdə çiçəklənməyə başlayır”* [50, s.55].

Hələ kiçik yaşlarından fitrətində şairlik qabiliyyəti olan Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadə (Abbas Səhhət) atasının açdığı mədrəsədə fars və ərəb dillərini öyrənmişdir. Qeyri-adi yaddaşa malik olan balaca Abbasqulu Qurani-Kərimi də oxuyub başa çıxmışdır. Şərq klassiklərinin əsərlərini mütaliə edərək özü də kiçik yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır. İslam elmlərinə daha dərinlən yiyələnmək məqsədilə Məşhədə gedən Abbasqulu bir il oxuduqdan sonra həkim olmaq arzusu ilə Tehrana gedir və Darülfünunu bitirərək həkim kimi Şamaxıya qayıdır. O, “Səhhət” təxəllüsünü də məhz bu məqsədlə götürmüşdür. Şamaxı ədəbi mühiti Abbas Səhhətin həyatında mühüm rol oynayır. O, burada tanınmış şairlərlə tanış olur, o cümlədən Mirzə Ələkbər Sabirlə dostluq edir. Uşaqlar üçün yazdığı şeir, təmsil və pyeslərlə bərabər, rus, ərəb, fars, gürcü və fransız yazıçılarının əsərlərindən də tərcümələr edir. Tərcümənin xüsusiyyətlərindən bəhs edən görkəmli alim Əziz Mirəhmədov yazır: *“Bədii əsərin tərcüməsindən tələb olunur ki, başqa dilin vasitəsilə yazıçının tək cə məqsədini, mətnin mənasını deyil, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətlərini oxucuya mümkün qədər orijinala yaxın bir şəkildə çatdırsın... Azərbaycan şairi Abbas Səhhət bu sahədə çox qüdrətli sənətkar olmuşdur. Onun “Sınıq saz”, “Məğrib günəşləri” məcmuələrində toplanılmış şeirlərinin çoxu rus və Avropa klassiklərindən tərcümə etdiyi əsərlərdir”* [69, s.173].

Xoşbəxt gələcək və azadlıq ideyaları üçün böyük arzular və düşüncələr sahibi olan Abbas Səhhət çox zəngin yaradıcılığa malikdir. Şeir ustası kimi müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlər sırasında şairin “Əhmədin qeyrəti” poeması, “Neft fantanı”

pyesi, “Naseh”, “Sabir”, “Tərəqqi və təbiətin qanunu”, “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poeması xüsusi yer tutur. Abbas Səhhətin saysız şeirləri ilə bərabər, onun dillər əzbəri olan “Vətən” şeiri xüsusilə seçilir.

Böyük bir tarixi dövr keçən bu şeir bu gün də vətən sevgisini poetik bir formada xarakterizə edən ən gözəl şeir nümunələrindəndir. Təsadüfi deyildir ki, ingilis dilində olan “Poeziya çələngi” (“The Garland of poetry”) adlı tərcümə toplusunda şairin 1909-cu ildə qələmə aldığı məhz bu şeiri ingilis dilində çap edilmişdir.

XII yüzillikdən günümüzədək böyük bir tarixi dövrü əhatə edən, müxtəlif janrlarda söz ustalarının əsərlərindən nümunələrin verildiyi bu şeir toplusunu ingilis dilinə tanınmış, istedadlı tərcüməçi Sabir Mustafa çevirmişdir. İngilis dilini mükəmməl bilən və eyni zamanda şairlik istedadı olan Sabir Mustafa “*Şekspirin dram əsərlərini və sonetlərini orijinaldan Azərbaycancaya etdiyi tərcümələri ilə öz bədii istedadını çoxdan sübut etmişdir*” [5, s.3]. Həqiqətən də “Sabir Mustafanın Şekspirdən etdiyi tərcümələr bütövlükdə uğurludur. Sabir Mustafa Şekspirin sənət dünyasına yaxşı bələddir” [93, s.8]. İstedadlı mütərcim Sabir Mustafanın Abbas Səhhətdən etdiyi tərcümə də öz gözəlliyi ilə diqqəti çəkir.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında vətənpərvərlik ideyası bütün məfkurələrdən üstün olmuş, ömrünün sonuna qədər bu ideyaların gerçəklənməsinin xəyalı ilə yaşamışdır. Dövrün təlatümlü anları şair arzularının gerçəkləşməsinə imkan verməmişdir. Şair demək olar ki, gerçəklik ilə xəyal arasında yaşamışdır. Lakin şairin lirik qəhrəmanı gələcəyə inamla baxmış, dövrün, zamanın təlatümü onu qorxutmamışdır. Şairin romantik ideallarının arxasında realist düşüncələr dayanır.

Abbas Səhhətin vətənpərvərlik ideyalarını gerçəkləşdirən şeirlərdən biri də “Vətən” şeiridir. “*Vətən*” şeiri həm ideyasına, həm də bədii məziyyətlərinə görə güclüdür. Abbas Səhhət ölkənin taleyi həll olunan ağır bir məqamda, hər bir azərbaycanlının qəlbində, milli şüurunda elə-obaya sevgi hissini gücləndirilməsi taleyüklü məsələyə çevriləndə bu şeiri yazdı, müqəddəs vətəninin mənəvi sərhədlərini poetik şəkildə açıb göstərdi və tərənnüm elədi” [1, s.7]. Şeir dilinin sadəliyi, axıcılığı, orada olan söz və ifadələri anlamaq baxımından XX əsr poeziyasının ən gözəl nümunələrindən biridir. Şeir birinci misrasından görürük ki, lirik qəhrəman vətəni

könlünə ən yaxın dost hesab edir. Allahın onu yaradıb bu aləmə gətirdiyi üçün şükranlıqlar içindədir. Hər bir halından razı olan qəhrəman naxələflərin qəlbində vətən sevgisinin olmadığını, olsa belə bu sevgiyə inanmadığını söyləməklə, vətəni özünün hər şeyi sanır.

Bütün dövrlər üçün aktuallığını itirməyən “Vətən” şeirinin ingilis dilinə tərcüməsi tanınmış mütərcim və şair Sabir Mustafanın tərcüməsində adekvatlığı və milli koloritin qorunub saxlanması ilə səciyyələnir və seçilir. İngilis və Azərbaycan dillərini mükəmməl bilən və üstəlik şairlik istedadı olan, bir neçə şeir məcmuəsi nəşr etdirmiş Sabir Mustafa tərcümələri dəqiq və lakonikdir. Əvvəlcə Abbas Səhhətin 1909-cu ildə çap olunmuş “Vətən” şeirinin tərcüməsinin ana dilimizdəki əslinə nəzər salaq:

*Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xəlq eyləmiş əvvəlcə xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü nüma.
Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
Vətəni, mənə unutmaq nə demək,
Anadır hər kişiyə öz vətəni:
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
Südüdür kim, dolanıb qanıb olub,
O mənim sevgili cananım olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən.
Vətənin neməti nisyən olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.
Vətən – əcdadımızın mədfənidir,
Vətən – övladımızın məskənidir.
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz [82, s.46].*

Vətən mövzusu bütün şairlərimizin müraciət etdiyi bir mövzudur. Akademik Kamal Talıbzadə yazırdı: “*Vətənə həsr olunan şeirlərdə hərarətli, odlu bir ürəyin döyüntüsü eşidilir, vətəndaş ürəyinin, humanist şair ürəyinin, həqiqi insan ürəyinin döyüntüsü! Abbas Səhhət vətənpərvərliyi bütün xalqlara məhəbbət oyadan, bütün insanları vətəni sevməyə səsləyən humanist mündərəcəli bir mənaya malik idi*” [89, s.15].

Vətənə tükənməz məhəbbətin, sevginin məcmusu olan bu şeirin ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə baxaq:

*My heart's dear friend, rare diamond
Is motherland, motherland, motherland.
First the almighty created me so care.
Then motherland brought up me with mere
Motherland gave me salt and bread, oh heavens,
To forget motherland, what it means?
Motherland is a mother for everyone,
I grew up in her breast as a son.
To my blood turned her milk changing the part,
She became my charming sweetheart.
I'll defend her, keep ever on my eye,
If foes take her from my hand, I shall die.
Motherland's blessing nobody can forget,
Mean persons never sacrifice themselves for it.
Motherland is the grave of our ancestors,
Motherland is our son's living quarters.
There is none who in love with motherland doesn't fall,
If there one has no conscience at all [82, s.47].*

Sabir Mustafanın böyük məharətlə etdiyi poetik tərcüməsinə ana dilimizə sətiri tərcümə etdikdə bu beytlər aşağıdakı kimi səslənir:

*Qəlbimin istəkli sevgilisi, nadir almazı
Vətəndir, vətəndir, vətəndir.*

*Əvvəlcə böyük qüdrət sahibi məni çox həvəslə yaratdı,
Sonra vətən məni sadə tərbiyə etdi
Vətən mənə duz və çörək verdi, ah, Allahım,
Vətəni unutmaq, bu nə demək?
Vətən hər kəs üçün anadır,
Mən onun sinəsində oğul kimi böyüdüm,
Onun südü dəyişərək qanıma döndü.
O mənim əziz can-ciyərim oldu,
Mən onu qoruyacam, həmişə gözümlə üstümdə saxlayaram.
Əgər düşmənlər onu məndən alsalar, ölərəm.
Vətənin xeyir-duasını heç kim unuda bilməz,
Bədxah adamlar heç vaxt özlərini ona qurban verməzlər.
Vətən əcdadlarımızın qəbridir,
Vətən oğullarımızın yaşayış yeridir.
Elə bir kəs yoxdur ki, vətənə vurulmasın,
Əgər bir kəs olsa, onun heç vicdanı olmaz.*

Böyük tənqidçi və ədəbiyyaşünas Məsud Əlioğlunun çox gözəl qeyd etdiyi kimi “vətən məhəbbəti” Abbas Səhhət şeirinin iliyinə-qanına işləmişdir. Bu elə bir ali niyyət, pak və səmimi duyğudur ki, şairi böyük məqsədlər və ülvi əməllər üçün ayağa qaldırmışdır. Vətən, sabitməslək insanların, qeyrətli şəxsiyyətlərin istinad etdiyi müqəddəs bir məbədghandır... Abbas Səhhətin bu səpkidə yazdığı “Vətən” şeiri romantik poeziyamızın coşqun vətənpərvərlik himnidir [25, c.I, s.144]. Şeirin sətri tərcüməsi göstərir ki, Sabir Mustafanın poetik tərcüməsi Abbas Səhhətin vətən anlayışını, vətən sevgisini və bu sevginin poetik-estetik ifadəsini mükəmməl şəkildə ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, mütərcim şeirin vəznini, formasını, məzmununu və qafiyəni ingilis dilində qoruyub saxlayıb və şeiri orijinaldakı kimi on səkkiz misra ilə ixtisar etmədən tərcümə edib. Bunun nə qədər böyük zəhmətlə başa gəlməsi yüksək qiymətləndirilməlidir. Orijinalın bütün bədii forma-janr və üslub xüsusiyyətləri ingilis dilində adekvat səviyyədə təqdim edilmişdir. Tərcümənin ən başlıca

prinsiplərindən sayılan intonasiyanın da qorunması mütərcimin yüksək tərcüməçilik bacarığını göstərir.

Nəzəri baxımdan sətiri tərcümədə şeirin vəzn xüsusiyyətləri də qorunub saxlanılmışdır. Sətiri tərcümədə müəllif vətən sevgisini yüksək ustalıqla oxucuya çatdırıb, bəzən tərcümədə verilən ifadə və fikirlər orijinala çox yaxın, hətta deyərdik ki, ondan daha təsirli səslənir. Bu kimi ifadələrə nəzər salaq:

“Vətən mənə duz və çörək verdi, ah Allahım”,

“Mən onun sinəsində oğul kimi böyüdüm”.

“Cılız şəxslər heç vaxt özlərini ona qurban verməzlər” və s. bu kimi tərcümələri şeir üçün daha uğurlu hesab etmək olar. Akademik Kamal Talıbzadə böyük sənətkarın “Vətən” şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən yazır: “Şairin ictimai ideyası öz qidasını vətəndən alır. Vətənə həsr olunmuş şeirlərdə hərarətli, odlular bir ürəyin döyüntüsü eşidilir, vətəndaş ürəyinin, humanist şair ürəyinin, həqiqi insan ürəyinin döyüntüsü! ...Onun vətənpərvərliyi bütün xalqlara məhəbbət oyadan, bütün insanları vətəni sevməyə səsləyən humanist mündəricəli bir mənaya malik idi [90, s.34].

Abbas Səhhətin vətənpərvər şair olaraq öz qəlbinin istəyi ilə yazdığı bütün əsərlər həmişə könülləri oxşamış və bu baxımdan şairin əsərlərinin Avropa dillərinə tərcümə olunması zəruridir. Bu, eyni zamanda qısa və təlatümlü bir həyat keçirən böyük şairimizin ədəbi irsinə xidmət kimi dəyərləndirilir.

Bu tədqiqat işində Abbas Səhhətin “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poemasının orijinalı və sətiri tərcüməsi üzərində tədqiqatımızı davam etdirək.

Abbas Səhhətin 1916-cı ildə çap olunmuş “Şair, şeir pərisi və şəhərli” kiçik dramatik poemasını sətiri tərcümə vasitəsilə rus dilindən ingilis dilinə Dorian Rottenberq tərcümə etmişdir. Poemanın orijinalı ilə ingilis dilində olan poetik tərcüməsini müqayisəli şəkildə araşdıraq. Böyük arzularla çırpınan, sənəti ictimai məsələlərin bədii həllinə doğru istiqamətləndirmək istəyən, cəmiyyətin qabaqcıl adamı, vətəndaşı olmağa can atan qəhrəmanla mühit və yaşadığı cəmiyyət arasındakı təzad, bu təzadın doğurduğu faciə – dramatik poemanın əsas konfliktini və ideyasıdır.

İki zidd qüvvənin qarşılaşdırılması həqiqəti meydana çıxarır, Şəhərli qabaqcıl sənətin manifestini elan edir.

Poemada sənətə bir-birini rədd edən iki baxış, iki münasibət vardır; onlardan biri ictimai varlığı təqsirləndirən, onu nöqsanlardan azad görmək istəyən qabaqcıl sənəti, qabaqcıl sənətkarı, onun müasir estetik düşüncəsini, o biri də öz acizliyini etiraf edib idealist sənət, “sənət sənət üçündür” mövqeyində duran qüvvələri təmsil edir.

Abbas Səhhət yaradıcılığının tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas alim akademik Kamal Talıbzadə görkəmli sənətkarın “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poemasını təhlil edərək yazırdı: *“Səhhət şeirindəki azadlıq probleminə, azad cəmiyyət ideyasına azad sənət ideyası da daxildir. Bu problem şairi bütün yaradıcılığı boyu məşğul etmiş, onun qəhrəmanının əsas ideya komponentlərindən biri olmuşdur. Səhhətin romantik qəhrəmanı həm də şairdir. Onun yeni dövrün sənəti uğrunda mübarizəsi ardıcıldır...*

Məşhur “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poeması bu mühüm müasir problemin həlli baxımından Səhhət yaradıcılığının ən yüksək zirvəsini təşkil edir. “Şair, Şeir pərisi və Şəhərli” poeması ilə Səhhət öz ədəbi manifestini elan etmişdi, dövrün kəskin, mürəkkəb ədəbi mübarizələrində öz mövqeyini bildirmişdi. Səhhət poeziyasının ən yüksək bədii məhsulu olan bu poema həm də milli şeirimizin klassik nümunələri sırasına daxildir” [89, s.15-16].

“Səfalı bir mayıs axşamı... Günəşin qürubundan bir az sonra saf, lacivərdi asimana ucalan qürsi-qəmər in əşiyi-simini sakin və müəttər bir meşənin kölgəli ağaclarının arasından süzülərək yaşıl çəmənlərin və ən yaxından axan suyun səthini işıqlandırır, suya ən yaxın bir yerdə şair tək-tənha oturub məhtaba qarşı təməşayi-təbiət edərkən birdən-birə qalxıb deyir:

*İllər, aylar gəzirəm boş-boşuna, bikaərə,
Laubalı yaşayış etdi məni avarə.
Bilmirəm mən nə üçün bülhəvəsəm, binəngəm,
Öz halımdan özüm, Allah da bilir, diltəngəm.
Bu gözəl mənşərinin seyrinə dalmaqdan isə,
Təkü tənha bu çəmənərdə qalmaqdan isə,*

*Daha xoşdur gedib öz dərdimə dərman etsəm,
Qəmi-fərdanı düşünsəm, onu saman etsəm [3, s.87].*

“It is a beautiful evening in May, soon after sunset. The silver crescent of the moon rises and moves through the soft blue skies, gliding among the fragrant trees, pouring its light on the fields and the calm, smooth surface of a river. A poet sits alone on the riverbank, gazing at the beautiful moonlit landscape. Suddenly he stands up and begins speaking:

*For months, for years I have gone without occupation;
This idle life has already exhausted my patience.
I know not why I am wasting my time and health.
Such a state is a burden, God knows, to myself.
Instead of sitting and gazing at a beautiful view
And wandering lonely all day, brushing off the dew,
Were it not better to find a means of mending my plight,
To forestall future troubles, to put my affairs to right [118, s.233].*

Şeirin bu səkkiz misrasını ingilis dilindən yenidən ana dilimizə sətiri tərcümə edəndə aşağıdakı mətn alınır:

*Aylarla, illərlə mən məşğuliyyətsiz gəzmişəm,
Bu avara həyat artıq mənim səbrimi tükəndirmişdir.
Mən bilmirəm ki, nə üçün vaxtımı və sağlamlığımı boş-boşuna itirirəm.
Belə bir (hal) vəziyyət, Allah bilir ki, mənə yüküdür.
Oturub gözəl mənzərəyə baxmaq,
Və bütün günü tək-tənha gəzmək, şəhi silkələmək əvəzinə
Öz çətin vəziyyətimə dərman tapmaq,
Gələcək müşküllərimi qabaqlamaq,
İşlərimi qaydaya salmaq daha yaxşı olardı.*

Göründüyü kimi, tərcümədə elə bir ciddi fərq yoxdur. Elə ona görə də rus dilinə sətiri tərcümədən ingilis dilinə edilmiş bu hissənin poetik tərcüməsi də qənaətbəxş alınmışdır. Şeir in bu hissəsi orijinalda və tərcümədə eyni həcmdədir: səkkiz misra. Lakin orijinalda birinci misra indiki zamandadır, yəni şairin mövcud halı, durumu

davam edir. Tərcümə isə zamana görə Present Perfectlə (indiki bitmişlə) verilib, yəni hərəkət, hal artıq bitmişdir. Bununla bərabər, poemanın forması orijinalda olduğu kimi, məsnəvi formasında tərcümə edilmişdir.

“He rises, intending to go away. But at that moment there is a crash like a peal of thunder. Everything around is thrown into confusion. On the top of a tall hill he sees a radiant apparition – a young maiden with a musical instrument called the santura in her hands. She addresses the poet with these words” [118, s.233].

Bu hissə də əsasən düzgün tərcümə edilib. Lakin “santur” sözünün sonuna ingilis dilində “a” hərfinin əlavə edilməsinə ehtiyac yox idi. Eyni zamanda bir reali olaraq, bu simli-mizrablı Şərq musiqi aləti haqqında əmək yazısı çıxarışında bir izahat verilsəydi, yaxşı olardı.

“Ayağa durub getmək istədikdə, ildırım tərəqələri kimi səslər eşidib ətrafdakılar şairin nəzərində titrər və əhvalı pərişan olur. Bu əsnada yaxınındakı uca dağın təpəsində gözəl bir qız surətində nurani bir kölgə zahir olur. Əlindəki santur deyilən musiqi aləti ilə şairə xitabən” [3, s.87].

Şeir pərisi:

Şairim! Seyr elə ətrafi, təbiət nə gözəl,

Bax mənim hüsnümə, inşad elə bir dadlı qəzəl.

Kölgə şairə yaxınlaşaraq, əlindəki musiqi alətini təqdim edərək deyir:

Al, bu santurumu çal, gəldi bahar əyyamı,

Nəğmə əyyamı, mey əyyamı, xumar əyyamı.

Öp şirin ləblərimi, guşeyi-əbrulərimi,

Sırma geysulərimi, nərgisi-cadulərimi.

Vəcdə gəl, nəğməsərə olmağa ağaz edəlim,

Gəl bərabər uçalım, göylərə pərvaz edəlim [3, s.87]

İngiliscə tərcüməsi:

The apparition approaches the poet, holds the instrument out to him and says:

Take this santura, poet, play, for spring is yonder.

The time has come for songs and love, and all is well.

Caress me, come, kiss my sweet lips and brows,

*My golden curls, my lovely, daffodil eyes,
And let my love an ecstasy in you arouse;
Come, sing a song and let it fly into the skies...[118, s.233].*

Sətri tərcüməyə nəzər salaq:

Bir kölgə şairə yaxınlaşır, əlindəki aləti ona uzadıb deyir:

*Şair, bu santuru götür, çal, baharın gəlişinə görə,
Nəğmələr və sevgi zamanı gəlib, hər şey yaxşıdır.
Məni əzizlə, gəl mənim şirin dodaqlarımı və qaşlarımı öp –
Mənim qızılı qıvrım saçlarımı, nərgiz gözlərimi,
Qoy mənim məhəbbətim səni vəcdə gətirsin,
Gəl, nəğmə oxu, qoy o göylərə uçsun.*

Şair:

*Sevgilim, eşqü həvəsdən daha mən bizarəm,
İndi bir başqa dilarama pərəstişkarəm.
Ürəyimdə daha yox qönçə dodaqlar dərdi,
Vardır ev dərdi, qadın dərdi, uşaqlar dərdi.
Biri əkmək, biri başmaq, biri paltar diləyir.
Verdiyi qərzi də hər gündə tələbkar diləyir.
Mən bu halətlə necə bir də olum qafiyəsənc?
Get bir asudə adam tap, daha vermə mənə rənc.
Atmışam mən həvəsi, eşqi, dəxi dilbəri də,
Səni də, şeri də, ilhamı da, dəftərləri də [3, s.87].*

Poet:

*Sweet maiden, I have long grown weary both of passion and of love.
Life's cruelty has put a curb on my imagination.
No more thirst I for lips soft as the feathers of a dove;
Now all I think of is my family situation.
One asks for bread, another cries for shoes and clothing;
An angry creditor reminds me of my debts.
In this mood all I feel for rhyme is loathing.*

*Go, find a freer heart and mine do not upset.
I have renounced all love, all passion and all beauty,
Forsaken you, my muse, my poems and my pen.*

Muse:

O thankless man, to have forgotten inspiration's light! [118, s.233].

Sətri tərcümə:

Şair:

*Şirin qız, mən ehtiras və sevgidən cana gəlmişəm,
Həyatın qəddarlığı mənim təxəyyülümə yüyən qoymuşdur.
Mən daha göyərçin lələkləri kimi yumşaq olan dodaqlar təşnəsi deyiləm.
İndi mən ancaq ailə vəziyyətim haqqında düşünürəm.
Biri çörək istəyir, biri ayaqqabı və paltar üçün ağlayır
Həm acıqlı borc verən borclarımı yada salır,
Bu əhvalda mən hiss edirəm ki, qafiyə zəhlətökəndir
Get, daha azad bir şəxs tap, məni ruhdan salma.
Mən bütün sevgini, bütün ehtirası və bütün gözəlliyi tərk etmişəm.
Səni də mənim şeir pərim, ilhamımı, şeirlərimi və qələmimi də.*

Şeir pərisi:

Ay nankor, səndəki ilham işığı unutmusan!

Şeir pərisi:

Bəs, a nankor, sənə bəxş eylədiyim təbü hüünər?

Şair:

*Səndən ol barədə çox razı idim yoxsa məgər?
Təbi-şeri mənə verdikdə həvəsnak etdin,
Hüsnə məğlub edərək, könlümü qəmnak etdin.
Görməsəydim səni mən, düşməyə kam olmaz idim.
Uymasaydım sənə, mənfuri-avam olmaz idim.
Mən də bir tacir olub toplar idim simü zəri,
Xalqca varlığımın onda olardı dəyəri [3, s.89].*

Poet:

*You think that I am full of gratitude to you
For that fine gift of yours, for urging me to write,
For winning me with beauty? It was you who made me rue.
Had I not met you, foes would never mock me now.
Had you not thrilled me, I would never earn men's hate.
I'd be a merchant hoarding money, rich and proud.
People would honour me! They'd come and celebrate [118, s.234]*

Sətri tərcüməsi:

Şair:

*Sənin fikrincə, mən sənə can-başla minnətdar olmalıyam,
O gözəl istedadla görə ki, məni yazmağa dilə tutdun,
Gözəlliklə mənə qələbə çaldığına görə? Sən mənə dərd-qüssə verdin.
Səninlə rastlaşmasaydım, indi düşmənlər məni heç ələ salmazdı.
Sən məni titrətməsəydin, mən heç vaxt insanların nifrətini qazanmazdım.
Mən tacir olardım, pul toplardım, varlı və qürurlu.
Xalq mənə hörmət edərdi! Gəlib mərasim keçirərdilər.*

Şeir pərisi:

*Hankı taledir, a nankor, bu fəna dünyada,
Sənə mən verdiyimə faiq ola mənada?
Mənəvi dürlü məziyyət sənə ənam etdim,
Mümkəsir xatirini məhbəti-ilham etdim.
Mən qutardım səni süflani əziyyətlərdən.
Müstəfiz etmədəyəm göydəki nemətlərdən,
Müqtədirsən ucalıb ərsə qədər getməkdə.
Cənnəti, həm də cəhənnəmləri seyr etməkdə.
Olmuşam həmdəmi-ruh istədiyən vaxt sənə,
Sən deyirsən ki, qıyıb verməmişəm bəxt sənə? [3, s.89]*

Muse:

*Ungrateful man, in this fast-fleeting world what lot
Can be more splendid than the lot I granted you?*

*The dazzling heights gained by your spirit – are they not
The best reward? I have inspired you, and made you live anew,
Saved you from mental torture, opened up your eyes.
I let you feel the truly heavenly bliss,
That human spirits feel when they attain the skies.
I let you contemplate both hell and heaven, and for this
You tell me that I only made you feel unhappy!
I, best of all your friends; how did it happen? [118, s.234].*

Sətri tərcüməsi:

Şeir pərisi:

*Naşükür insan, bu sürətlə keçib gedən dünyada ən çox
Nə daha möhtəşəm ola bilər ki, bu taleyi mən sənə ata etmişəm.
Əlçatmaz zirvələr sənin ruhunla qazanıldı, onlar
Ən yaxşı mükafat deyilmi? Mən səni ruhlandırıdım və yeni həyat verdim,
Səni zehni əziyyətdən qurtardım, gözlərini açdım,
Sənə elə əsl səmavi neməti duymağa imkan verdim ki,
İnsan ruhu göylərə çatanda onu hiss edir.
Mən sənə həm cəhənnəmi, həm də cənnəti imkan verdim və buna görə,
Sən mənə deyirsən ki, mən səni yalnız bədbəxt etdim,
Sənin hamıdan ən yaxşı dostunam, bu necə baş verdi? [3, s. 90].*

İngilis dilinə poetik tərcümə misra həcmi və məzmun əsasən qorunub saxlanmışdır. Sual və nida cümlələri qismən yerlərini dəyişib. Yeddinci misrada əvvəl cəhənnəm, sonra cənnət sözləri gəlir, halbuki orijinalda əksinədir və s.

Şair:

*Bəli! Sən saldın, əzizim, bu yaman hala məni,
Həsrət etdin paraya, izzəti iqbala məni.
Hansı bir kəsbə yapışdım ki, yar olsun tale,
Sən çıxıb qarşıma hər ləhzədə oldun mane.
Sənə məftun olaraq əmrinə təqlid etdim,
Hər fəna işdə müsəlmanları tənqid etdim.*

*İndi xeyrim nədə isə, onu dərk eyləmişəm,
Haydı yavrum, daha şairliyi tərək eyləmişəm [3, s.90].*

Poet:

*My muse, you are the cause of my disastrous plight.
Now, thanks to you, I have no hope, no money, no delight.
Whatever trade I took up to improve my lot
I would forsake: you came and said, write verse and nothing else.
All for my love of you, I followed you with patience.
Spoke out against the rulers for injustice that I saw.
Now I have understood my fault; my craze has passed.
Farewell, my muse. And know that I denounce the calling of a poet*
[118, s.235].

Sətri tərcümə:

Şair:

*Mənim pərim, sən sən mənim bu acınacaqlı vəziyyətimə səbəb,
İndi sənənin sayəndə mənim nə ümidim, nə pulum, nə də məftunluğum var.
Hansı bir peşəyə əl atdım ki, taleyimi yaxşılaşdırım,
Onun uğrunda, sən gəlib dedin ki, şeir yaz, başqa heç nə.
Hamısı sənə sevgimə görə, sənə səbirlə qulaq asıb dediklərinə əməl etdim.
Çıxış etdim haqsızlıq gördüyüm qayda-qanunlara qarşı,
İndi mən səhvimi başa düşmüşəm; dəliliyim keçib gedib.
Əlvida, mənim pərim. İndi bil ki, şair çağırılmağımdan imtina edirəm.*

Əlbəttə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hissədə də poemanın orijinaldakı misra həcmi eynidir: Aydın məsələdir ki, poetik tərcümədə bu xüsusiyyət çox vacibdir. Buna mütərcim ağır zəhmət və axtarışlar hesabına nail olub. Qəliz ərəb-fars söz və tərkiblərinin qarşılığını da rus dilindəki sətri tərcümə əsasında ingilis dilində səsləndirə bilən Dorian Rottenberq Abbas Səhhəti, ümumiyyətlə Qərb oxucusuna tanıda bilmək üçün əlindən gələni etmişdir. Bununla belə, tərcümədə xırda cüzi səhv və xətalər da yox deyildir. Məsələn, ilk misradakı “Bəli!” modal sözü emfatik-məntiqi gücü ilə tərcümədə yoxdur və s.

Şeir pərisi:

*Şairim! Qəm yemə, alami-cəhan fanidir,
Cavidani yaşayış ləzzəti-ruhanidir.
Sən mü kafatını insanlığa xidmətdə ara,
Əbədi zövqü, təsəllini həqiqətdə ara.
Kölgəyə aldanaraq sevmə cəfa aləmini,
Yüksəl ülvyyəyə, seyr eylə səfa aləmini.
Aləmin fani qüyyudatına pabənd olma!
Zəhmətindən usanıb eyşinə xürsənd olma!
Uçma alçaqlara, sən tairi-ülvyyəyətsən,
Qaç əsarətdən əgər aşiqi-hürriyyətsən.
Sən gərək rahi-həqiqətdə cahandan keçəsən,
Xanimandan keçəsən, baş ilə candan keçəsən.
Şair oldur ki, həqiqətlərə dildadə ola,
Şairin fikri, xəyalı gərək azadə ola [3, s.90].*

Muse:

*My poet, don't regret; this is a transient world.
Only the spiritual world will last, believe my word.
Now go, in service to mankind seek your reward.
Only in truth can lasting joy be found, so let your word
By all the world, by all humanity be heard,
And may the force of evil not destroy your thirst for good.
Come, rise into the realm of pure delights,
Upon the evils of this world do not forever brood.
Do not forget in your frustration poetry's pure heights,
Do not succumb to baseness; fly like birds on high!
Shun slavishness if you are longing to be free,
And be prepared to sacrifice yourself for truth, even to die.
Give up your comfort, leave vain hopes, for only he
Who loyally serves truth deserves a poet's name [118, s.235-236].*

Şeir pərisinin dilindən söylənən və şairin cavablarında ibarət olan bu hissənin ingilis dilinə sətəri tərcüməsi belədir:

Şeir pərisi:

*Şairim, peşiman olma; bu, keçici bir dünyadır,
Yalnız mənəvi aləm (ruhani) davam edəcəkdir, mənim sözümə inan.
İndi get bəşəriyyətə xidmətdə öz mükafatını axtar.
Yalnız həqiqətdə sürəkli sevinc tapıla bilər, qoy sənin sözlərin
Bütün dünya, bütün insanlıq tərəfindən eşidilsin.
Gəl, təmiz zövqlər səltənətinə yüksəl,
Bu dünyanın şər işləri üzərində əbədi fikrə getmə.
Öz ümidlərinin iflasında poeziyanın təmiz yüksəkliklərini unutma.
Alçaqlığa boyun əymə, quşlar kimi hüdürdə uç.
Qul kimi mütiliyindən də, əgər azad olmaq həsrətindəsən,
Və həqiqət naminə özünü qurban verməyə hazır ol, hətta ölsən də.
Rahatlığını əldən ver, boş ümidləri tərk et,
Qanuni olaraq həqiqətə xidmət edir, o şair adına layiqdir.
Şairin düşüncələri həmişəlik azad və saf olmalıdır...*

Şair:

*Ey əzizi-dilü can, ey fərəhi-qəlbi-məlul!
Edərəm iştə bu təklifini şükranla qəbul!
Təbəəm indi sənə, nəryə aparsan, gedərəm,
Necə ilham edəsən, öylə təğənni edərəm.
Tək cahanın qutarım möhnətü alamından.
Gəlmişəm təngə məlali-səhərü şamından [3, s.90].*

Poet:

*O my beloved, joy of melancholy hearts,
With boundless gratitude I take your offer. This day starts
A new life for me. Where you say I'll go.
No other guide but inspiration will I know,
Only to free myself from insults and from lies,*

From bleak despair, from thoughts that torture night and day [118, s.236].

Sətri tərcüməsi:

Ah! mənim sevimlim, qəmli ürəkləri sevindir,

Hədsiz təşəkkürlə mən sənin təklifini qəbul edirəm. Bu gün başlayır

Mənim üçün yeni həyat. Haraya desən gedərəm.

İlhamdan başqa bir bələdçi tanımaram.

Yalnız özümü təhqirlərdən və yalanlardan azad edim.

Kədarli məyusluqdan, mənə gecə-gündüz əziyyət verən fikirlərdən.

Göründüyü kimi, orijinalın bu hissədəki misra həcmi ilə onun ingilis dilinə poetik tərcüməsindəki misra sayı, demək olar ki, eynidir. Lakin poetik tərcümədə əsas müəllif qayəsi və mətləbi qorunub saxlanılmışdır, heç bir ciddi təhrifə yol verilməmişdir. “Öylə tərəqqi edərəm”, yəni “elə oxuyaram” fikri tərcümədə birbaşa yoxdur. “Gəlmişəm tənqə” ifadəsi də adekvat tərcümədə görünmür.

Şeir in buraya qədərki məzmunu və ideya-bədii xüsusiyyətləri əgər xırda, cüzi əyinti və səhvləri nəzərə almasaq, ingilis dilinə əsasən adekvat şəkildə tərcümə edilmişdir.

Şair bu sözləri vəcd və istiğraq halında söyləyərək bihuşanə yıxılıb hərəkətsiz qalır. Görünməkdə olan bu səmavi sima nəzərdən qaib olur. Şair aşıqanə bir halda mat-məbhut qalmış ikən şəhərli qiyafəsində bir cavan zahir olub, şairə yaxınlaşıb diqqətlə ona baxdıqdan sonra qərib bir təbəssümlə öz-özünə:

Şəhərli:

Buna bax, gör necə yatmış burada asudə,

Yazmayı, işləməyir, vaxtı itir bihudə.

Bənzi solğun, halı pozğun, hərəkətsiz, məbhut,

Canlı meyyitmi, deyim, ya ki, diri bir tabut? [3, s.90]

Citizen:

Now look upon this fellow here, how peacefully he sleeps,

Does nothing, does not write, just idles time away.

But wait! Perhaps he's ill? How motionless he keeps.

Is he alive or dead? I cannot really say [118, s.236].

Sətri tərcüməsi:

*Burada bu oğlana bax, necə sakit yatır,
Heç nə etmir, heç yazmır, vaxtını boş-boşuna keçirir.
Ancaq gözlə! Bəlkə o, xəstədir? Necə də hərəkətsiz qalıb o.
Canlıdır, yoxsa ölüdür? Düzünü deyə bilmərəm.*

Beytin ingilis dilinə tərcüməsi orijinala uyğundur. İngilis dilində “Citizen” (vətəndaş) orijinaldakı “şəhərli” sözünün adekvat qarşılığı kimi tərcümə edilib.

Şair onun sözünü eşidərək qapanmış olan gözlərini açıqdən sonra durub oturur və deyir:

Şair:

*Həm də məcnunsifət, aludeyi-qəm, məsti-qəram,
Bunu da söylə ki, təsvirciyin olsun tam.*

Şəhərli:

*Yaxşı təsvirdir, əvət, söylə, nə halətdir bu?
Ölüsən ya dirisənmi, nə kəsalətdir bu?*

Şair:

Düşkünəm çox, nə edim?

Şəhərli:

*Qalx, kişi, aç bir gözünü,
Bulanar könlü bu halda görən olsa üzünü.*

Şair:

Di, buyur, get!

Şəhərli:

*Utanırsanmı heç ətvarından?
Xəbərin varmı fəna şiveyi-rəftarından?
Belə ciddi və mühüm vaxtda ərbabi-hünər
Sən kimi atilü batil oturur yoxsa məgər?
Hər kimin qəlbi, ya vicdanı deyildir satılıq,
Hər kimin daş kimi yoxdur ürəyində qatılıq,
Millətin halını gördükdə gərəkdir yansın,*

Dərdinə qalmağı daim özünə borc sansın.

Şair:

*Məndə varmış tutalım, sən dediyin fəzlü hünər,
Mən nə iş yapmalıyamış, ya əlimdən nə gələr? [3, s.90].*

Citizen:

*Why, are you not ashamed, young man? What a disgraceful state!
Think what you're doing, man, before it is too late.
In times as grave as ours a person with your powers
Should not stay basking in the sun, idling away the hours.
At times like these all men who heart and conscience do not trade,
Who aren't indifferent to the fate of their own nation
Must feel obliged to rally to its aid.
Indeed, its awful plight should rouse their indignation [118, s.237].*

Şəhərli:

*Nə üçün utanmırsan, cavan oğlan? Nə biabırçı vəziyyət!
Fikirləş nə edirsən, kişi, sonra çox gec olacaq.
Bizim ciddi zamanəmizdə səndəki gücü olan şəxs
Gərək günəşdə qızınmaqla saatlarını boş keçirməsin.
Zamanədə ürəyi və vicdanı ilə alver etməyən bu insanlar kimi
Öz millətindən taleyinə laqeyd qalmayanlar
Minnətdarlıq hiss etməlidir birliyin (icmanın) köməyinə görə,
Həqiqətən, onun dəhşətli vəziyyəti onlarda qəzəb (hiddət) oyatmalıdır.
The poet hears the citizen's words, opens his eyes, sits up and says:*

Sətri tərcüməsi:

Şair şəhərlinin sözlərini eşidib gözlərini açır, durub oturur və deyir:

Poet:

*Dear man, you also ought to say, to add to your description,
That I am like Medjnun, intoxicated with my woe.*

Sətri tərcüməsi:

Şair:

*Əzizim, sən həm də gərək deməlisən, təsvirinə əlavə etməlisən ki,
Mən Məcnuna oxşayıram, dərdimlə məst olmuşam.*

Citizen:

Yes, truly a fine picture! Now explain me your affliction.

What is this apathy? Are you alive or dead? Why so?

Şəhərli:

Bəli, həqiqətən əla mənzərədir! İndi mənə öz kədərini izah et.

Bu süstlük nədir? Sən canlısan, yaxud ölü? Nə üçün belə?

Poet:

I am tired out. What can I do? Man, what would you advise?

Şair:

Usanmışam. Mən nə edə bilərəm? Kişi, sən nə məsləhət verərdin?

Citizen:

Listen to me. Just be a man. Get up, open your eyes.

Indeed, this is a picture fit to make one sick.

Şəhərli:

Mənə qulaq as. Sadəcə kişi ol. Ayağa qalx, gözlərini aç.

Həqiqətən, sənin görünüşün bir kəsi xəstə edər.

Yuxarıda verilən misraların sətri tərcüməsi Abbas Səhhət yaradıcılığının gözəl nümunəsi olan bu poemadakı fikri doğru əks etdirir.

Poet:

Well, have you said all that you wanted? Go now, quick!

Şair:

Yaxşı, sən istədiklərinin hamısını dedin? Get indi, cəld!

Burada tərcüməçi beyti on bir sözlə tərcümə etmişdir, orijinalda isə şair cəmi üç söz işlədir: “Di, buyur, get!”

Şəhərli:

Bu nə axmaq danışıqdır, kişi, sən şairsən,

Şil deyilsən ki! Yazıb işləməyə qadirsən.

Tərcüman olmaq üçün giryələrə, xəndələrə,

*Salı vermiş səni xəllaqi-cahan bəndələrə.
Qalx, oyan, cürət elə, rədd kimi fəryad et!
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!
Görməyirsənmi bu biçarə vətəndaşlarını,
Bacı-qardaşlarını, sevgili dindaşlarını –
Zülm zəncirinin altında çəkir işgəncə?
Eyibdir sən uyanan gəncəfəyə, şətrəncə [3, s.90].*

Citizen:

*What nonsense! Listen, you're a poet – am I wrong or right?
Well, does your pen no more obey you? Man, can't you write?
God sent you to this earth to offer people aid,
Their hopes, their joys, their sorrows to express – for that you're made.
Arise, be bolder! Speak, rouse hearts to action, go
And help your nation cast into the depths of woe.
Do you not see how much we suffer, your own folk?
Your brothers, sisters, all your land is in distress.
Do you not notice how they pine under their yoke?
And all you do is roam, make love, play cards and chess [118, s.238].*

Şəhərli:

Sətri tərcümə:

*Nə cəfəngiyyat! Qulaq as, sən şairsən – düz deyirəm, ya səhf?
Yaxşı, qələmin daha sənə tabe olmur? Kişi, yaza bilmirsən?
Allah səni yer üzünə göndərmiş ki, insanlara kömək edəsən,*

Onların ümidlərini, sevinclərini, kədərini ifadə edəsən – bunun üçün sən yaranmısan.

*Qalx, daha da cəsur ol! Danış, ürəkləri hərəkətə gətir, get.
Kədərin dərinliyinə, atılmış millətinə kömək et,
Görmürsənmi biz – sən öz xalqın necə əzab çəkirik?
Sənin qardaşların, bacıların, bütün torpağın müsibət içindədir.
Hiss etmirsənmi onlar boyunduruq altında necə inildəyirlər?*

Sənin bütün etdiklərin gəzib dolaşmaq, eşqbazlıq etmək, kart və şahmat oynamaqdır.

Şair:

*Anladım mətləbini, etmə məzəmmət bica,
O böyük işləri ancaq yapar ərbabi-düha.
Mən zəif qəlbli bir qorxağam, aciz, tənbal,
Xalqa xoş gəlmək üçün nəzm edərəm nəğmə, qəzəl.
Həm də yazdıqlarımın əksəri namövezundur,
Rəbtsiz, həşv zəvaidlə bütün məşhundur.
Hanı məndə o kəyasət, o dərayət, o zəka,
Qoca bir millətə ta qalxıb olan rahnüma?
Sizcə şairlik, ədiblik, görünür, səhl işdir,
Xeyr, əfkarınız ol barədə çox yanlışdır... [3, s.90].*

Poet:

*Stop, man, your aim's quite clear to me, don't lecture here in vain.
Only the really talented are fit to do such deeds.
And I am weak, a coward, idle and inane.
To win men's favour, I make up ghazals and songs indeed,
Yet most of what I write is void of content, life and motion,
Just baubles, jingles, jokes and senseless puns.
Where shall I take the talent, tell me, and the high emotion
To be a nation's hero and a leader all at once?
You think a poet ought to be immortalised in song?
Believe me, all your notions on the subject are quite wrong*
[118, s.238-239].

Sətri tərcümə:

Şair:

*Dayan, kişi, sənin məqsədin mənə tam aydındır, burada nahaq yerə mənə
mühazirə oxuma.*

Yalnız həqiqi istedadlar belə şücaətləri bacaracaqlar.

Və mən zəifəm, qorxaqam, avara və gicəm (sarsağam).

İnsanların hüsn-rəğbətini qazanmaq üçün mən doğrudan qəzəllər və nəğmələr qoşdum.

Bununla belə, yazdığım boş məzmun, həyat və hərəkətdir.

Sadəcə dəyərsiz şeylər, cingiltilər, zarafatlar və söz oyunudur.

Mən haradan istedad alım, de mənə, yüksək ehtizas ki,

Millətin qəhrəmanı və hamının rəhbəri olum dərhal?

Sənin fikrincə, şair nəğmədə ölməzlik qazanmalıdır?

İnan mənə, bu barədə sənin bütün anlayışların tamamilə səhvdir.

Yuxarıdakı sətiri tərcümələr göstərir ki, mütərcim Abbas Səhhət şeirinin məzmununu, müəllif ideyasını, sosial mündəricəsini başa düşmüşdür.

Şəhərli:

Sayılırsan vətən övladlarının bir fərdi,

Vətən, imdadinə işlə çağırır hər fərdi.

Ya ər ol, ortaya çıx, gəl kömək et qardaşına,

Ya gedib evdə otur, həm də ləçək sal başına.

Ər-qadın, yaşlı-cavan, zorlu-zəif, şah-gədə,

Hər kəs etsin gərək imkanı qədər borcun əda.

Şəbi-yeldadə necə kim, ufacıq ulduzlar,

Nur saçmaqla qaranlıq gecəni yıldızlar.

Sən də duzsuz, yaramaz, nasəlis əşarın ilə,

Lakin atəşli, ürəkdən çıxan əfkarın ilə

İldırımlar saçaraq fırtınalar icad et!

Nəzmə çək qəmli təəssürlərini inşad et! [3, s.103]

Citizen:

Today all citizens must rally without fail.

Come, be a man and join your people, aid your brothers, speak!

Or sit at home like an old woman, wrapped up in a veil.

Yet whether man or woman, young or aged, strong or weak,

Ruler or subject, never mind, all to a man

*Must do their duty to their motherland as best they can.
Just as on winter nights the light of tiny stars
Illumines the expanse of all that pitch-black vault,
Just so must you, with your unpolished, modest verse
Stir men with great ideas, compelling like a thunder bolt.
Come, poet, raise a tempest in men's hearts and minds.
Put all your misery and grief into resounding lines [118, p.239].*

Sətri tərcümə:

Şəhərli:

*Bu gün bütün vətəndaşlar (şəhər sakinləri) uğurla yürüş etməlidirlər.
Gəl, kişi ol və öz xalqına qoşul, qardaşlarına kömək et, danış!
Yaxud bir qoca qadın kimi evdə oturub bürünəsən çadraya.
Yenə də kişi ya qadın, cavan ya qoca, güclü ya zəif,
Hakim və ya bütün insanlara vətəndaş olsun, eybi yoxdur,
Öz ana vətənləri üçün əllərindən gələni etməlidirlər.
Sadəcə qış gecələrində kiçik ulduzlar kimi,
Bütün qatı-qaranlıqda olan qübbə (tağ-tavan) məkanın
Sən də öz cilalanmamış (kəntoy), sadə şeirinlə
İnsanları böyük ideyalar ilə ildırım zərbəsi kimi məcburi silkələməlisən.
Gəl, şair insanların qəlbində və beynində fırtına qaldır yüksəlt.
Bütün təəssüf və kədərini misralarında səsləndir.*

Şair:

*Sözlərin həqdir, əvət, zənn edirəm arıfsən,
Lakin əhvali-mühitə yaqin az vaqifsən.
Vətənə, millətə sanma deyiləm dildadə,
Yazmaq olmaz fəqət olmazsa qələm azadə,
Həqqə, namusa, nicata, qələmə and olsun,
Ərşə, fərşə, günəşə, sübhi-dəmə and olsun,
Çox həqiqət mənə təlqin eləyir vicdanım,
Yoxdur ondan birini söyləməyə imkanım [3, s.90].*

Poet:

*You speak the truth, I see that there are things you understand,
And yet you have no knowledge of the motives guiding me.
Don't think I have no feeling for my nation or my land.
It is impossible to write with a pen that isn't free.
I swear by all that's true, by my own honour, by my pen,
By sky and earth, by heaven and hell and by the midnight star,
My conscience prompted me to write again and yet again –
To write the truth, the truth alone, and yet I can't, so there you are*

[118, pp.239-240].

Sətri tərcümə:

Şair:

*Sən həqiqəti deyirsən, görürəm ki, sənin başa düşdüyün şeylər vardır.
Bununla belə, məni yönəldən şeylərdən xəbərin yoxdur.
Elə fikirləşmə ki, məndə millətim və torpağım üçün hissiyyatım yoxdur.
Mümkünsüzdür, azad olmayan qələmlə yazmaq,
Həqiqət olan hər bir şeyə, öz şərəfimə, öz qələmimə,
Göyə və yerə, cənnətə və cəhənnəmə və gecəyarısı ulduza and içirəm.
Mənim vicdanım mənə demişdir ki, yenə yazım, lap yenə yazım,
Həqiqəti yazım, yalnız həqiqəti, lakin yenə bacarmıram, budur burdasan.*

Misraların sayı tərcümədə gözlənilmişdir. Lakin tərcümədə “şəbi-yeldadə” (ilin ən uzun gecəsi – 21 dekabr) ifadəsi sadəcə “on winter nights” (qış gecələrində) kimi ingilis dilinə çevrilib. Şairin dilindəki “onda bir” tərcümədə görünür, bu isə orijinaldakı poetik mübahisəni heçə endirir. Bizə elə gəlir ki, Dorian Rotterberqin bu tərcüməsində orijinalın misralardakı qoşa qafiyələnmənin (məsnəvi) sabit şəkildə saxlanılmasını (mütərcim çox vaxt çarpaz qafiyələnmədən istifadə edir) və yuxarıda qeyd etdiyimiz digər səhv və xətalara əsas bədii qüsurları kimi nəzərə almasaq, onu kafi hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə, yuxarıdakı sətri tərcüməni Abbas Səhhətin orijinal poetik misraları ilə qarşılıqlı şəkildə müqayisə edərkən açıq-aydın görmək olur ki, mütərcim

gölkəmli romantikin şeir dünyasını, lirik aləmini əsasən məzmun cəhətdən ingilis dilində verə bilmişdir. Abbas Səhhətin şeirindəki bir çox incə təfərrüatlar, poetik mətləblər, lirik ifadələr prozaik şəkildə ingilis oxucusuna çatdırılmışdır. Bununla belə, Abbas Səhhətin sovet dövründə rus dilinə sətiri tərcümə olunmaqla ingilis dilinə poetik tərcümə edilmiş “Şair, şeir pərisi və şəhərli” lirik-romantik səpkili dramatik əsəri gölkəmli Azərbaycan ədibinin beynəlxalq miqyasda tanınması naminə atılmış ilk addım kimi qəbul edilməlidir.

Poemanın ingilis dilinə tərcüməsindən görürük ki, bu parçalardakı mürəkkəb cümlələr orijinala nisbətən sadələşdirilmiş və bir neçə yerə bölünmüşdür. Lakin mütərcim tərcümə zamanı poemanın məna və məzmununa xələl gətirməmişdir. Tərcüməçi orijinalda “qürsi-qəmər”, yəni on dörd gecəlik (bütöv) aydan söhbət getdiyi halda ingilis dilindəki tərcümədə “crescent”, yəni aypara, hilal barədə danışır. Belə yanlışlıqla mütərcim “əşieyi-simin” (gümüşü şüaların) süzülməsi və “məhtaba qarşı təmaşayi-təbiət” (aylı gecədə təbiətə tamaşa etməyi) ifadələrindəki fikirlərin bədii məntiqini təhrif etmişdir. Poemadan bu hissənin ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə baxaq:

The Poet, Muse and Citizen

My poet, look around at Nature's wealth and wonder;

Behold my beauty: is it not a theme for a ghazal?

Sətiri tərcüməsi:

Şairim, təbiətinin zənginliyi üçün ətrafı seyr et və heyrət et;

Mənim gözəlliyimə bax: bu qəzəl üçün bir mövzu deyilmi?

Yuxarıdakı tərcümədə “Şeir pərisi”, yəni “Muse” sözü atılıb, halbuki beytin kim, yəni adı “gözəl bir qız” tərəfindən deyil, məhz Şeir pərisi tərəfindən deyildiyi vurğulanmalıdır. Misraların məsnəvi qafiyəsi də itib. Bilirik ki, məsnəvi üçün qoşa qafiyələnmə əsas şərtidir. Orijinalda ikinci misra əmr cümləsi, tərcümədə isə sualdır.

Şeirə xüsusi gözəllik, axıcılıq verən, bir nəğməni xatırladan, təkrar-təkrar işlənən nəğmə, bahar əyyamı kimi ifadələr orijinalda öz gözəlliyini saxlamamışdır. Lakin tərcümədə misraların sayı həm orijinalda, həm də sətiri tərcümədə eynidir. Orijinalda Şeir pərisinin şairə müraciətlə uzatdığı santuru çalması əmr etdiyini

görürük, amma tərcümədə bu müraciətə rast gəlmirik. Bu da şeirin pafosunu azaldır, ona sanki adi danışiq tonu verir. Sonrakı misralarda “öp şirin ləblərimi” deyən Şeir pərisinin müraciəti “gəl mənim qaşlarımı və dodaqlarımı öp” kimi tərcümə olunması şeirin lirik tonunu azaldır. Orijinalın axırncı misrasında Şeir pərisi şairlə bərabər uçmağından, pərvaz etməyindən bəhs edir, tərcümədə isə oxunan mahnının göylərə uçmağından danışılır.

Orijinalda və tərcümədə misra sayı qorunub saxlanılıb. Mütərcim birinci və üçüncü misraları, ikinci və dördüncü misraları uğurla qafiyələndirib. Bununla belə, üçüncü misrada “qönçə dodaqlar” ingilis dilinə göyərçin lələkləri kimi (feathers of dove) çevrilib. Dördüncü misradakı lirik poetiklik isə “family situation”, yəni ailə vəziyyəti şəklində bir növ prozaik məzmununda verilib. Axırncı misrada (atmışam) “səni də, şeiri də, ilhamı da, dəftərləri də” deyilir, tərcümədə “səni” yoxdur, yəni Şeir pərisi ilə ilham birləşdirilərək bir sözlə “my muse” ifadə edilib. İlham pərisi şairdən sual edir, tərcümədə isə həmin misra nida cümləsi ilə verilib, ancaq fikrimizcə, bu dəyişiklik orijinaldakı bədii fikrə xələl gətirməmişdir.

Mütərcim poemanın orijinaldakı bu hissəsinin də misra sayını, yəni 19 sətir həcmi qoruyub saxlaya bilmişdir. Məzmun və mənə da ingilisdilli oxucuya qənaətbəxş şəkildə təqdim edilir. Lakin birinci misra orijinalda sual cümləsidir, ingilis dilinə tərcümədə isə həmin sual intonasiyası üçüncü misranın yarısında ifadə edilir. “Toplar idim simüzəri” (gümüş və qızılı) sadəcə “money” (pul) ilə əvəz edilib, “varlı və qürurlu” sözləri isə əlavə edilib, lakin bu əlavə poetik mətnin ideya və məzmununa uyğundur. Sonrakı misralarda bəzi adekvat sözlər orijinaldakı fikrin ifadəsinə yaxşı xidmət edir. Məsələn, “Hacı filan” – “Hodjah”, “şərh eylər idim ayatı” – “while explaining the Koran” kimi verilib. Orijinalda Quran sözü olmasa da, “ayatı” göstərir ki, söhbət Quran ayələrindən gedir. “Xasü əvam” – “həm uşaq, həm də böyük” (both child and adult) kimi çox da dəqiq deyildir. Axırncı misra mütərcimin istəyi ilə sual kimi çevrilib və s. və i.a.

“The poet utters these words in mounting ecstasy. Then he falls into a swoon and lies motionless upon the ground. The heavenly apparition disappears from sight. The poet is lost in wonder and confusion. An unknown citizen appears before him. He

approaches, looks at the poet attentively and with a bitter smile, says to himself
[118, p.236]

Sətri tərcüməsi:

Şair bu sözləri ekstaz halında söyləyir. Sonra o, bihuş halda yıxılır və torpağın üstündə qalır. Səmavi bir kölgə görünür. Şair heyrat içində donub qalmışdır. Naməlum bir şəxs onun qarşısında görünür. O, yaxınlaşır, diqqətlə və acı bir təbəssümlə şairə baxaraq öz-özünə deyir.

Bu hissənin tərcüməsi məzmunca orijinala yaxındır. Lakin tərcümədə “bir cavan” ifadəsi ixtisar olub, ona görə də şəhərlinin məhz gənc insan olduğu bilinmir. Orijinaldakı “qərib bir təbəssümlə” ingilis dilinə tərcümədə “with a bitter smile”, yəni “acı təbəssümlə” ifadəsində verilib.

Poet:

*Well, even if I do have talent and poetic power,
How could I be of help to my compatriots at this hour?*

Şair:

*Yaxşı, məndə hətta istedad və poetik güc varsa da,
Necə mən kömək edə bilərəm öz həmvətənlərimə bu saat?*

Mütərcim şairin bu hissədəki on iki misralıq orijinalına müvafiq şəkildə on iki misra tərcümə təqdim etmişdir. Lakin ilk dörd misra qafiyələnmə baxımından orijinala uyğundursa da, (aa-qoşa-məsnəvi qafiyəsi) sonrakı altı misra çarpaz (a b a b), yalnız şairin dilindən söylənən beyt yenə məsnəvi (a a) qafiyəsində tərcümə edilmişdir.

Bizə belə gəlir ki, bu tərcümədə orijinalın misralarındakı qoşa qafiyələnmənin (məsnəvi) sabit şəkildə saxlanılmasını əsas bədii qüsurlar kimi nəzərə almasaq, ümumiyyətlə onu kafi hesab etmək olar.

Qədim bir tarixi olan Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin ədəbi irs bütün çağlarda Qərb şərqşünaslarının diqqətini çəkmiş və onlar zaman-zaman bu ədəbi nümunələri tədqiq edərək öz dillərinə çevirmişlər. Məhz bu baxımdan zənginliyi ilə fərqli bir mövqe tutan XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi təbiidir. Bu dövrdə yazıb-yaradan sənətkarlar içərisində Azərbaycan

poeziyasının inkişafında əvəzsiz rolu olan, inqilabi ruhlu şeirləri ilə yeni bir satira məktəbinin əsasını qoyan Mirzə Ələkbər Sabirin (1862-1911) xüsusi yeri var. 2010-cu ildə İslamabadda ingilis dilində çap olunan “Azərbaycan poeziyası (Dəryadan bir damla) (“Poetry of Azerbaijan -“A drop in the Ocean”) adlı antologiyaya giriş sözü yazan akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“XX əsrin əvvəlləri kiçik bir zaman kəsiyini əhatə etsə də, bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə milli poeziyanın inkişafında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik poeziyası özünün ən yüksək mərhələsinə çatmışdı. Mirzə Ələkbər Sabir bu satirik poeziyanın klassiki olmuş, XX əsrin başlanğıcında mühüm əhəmiyyət kəsb edən satirik poeziyanın ən yüksək zirvəsini fəth etmişdir... çünki Azərbaycan xalqının tarixi ənənələri, milli xüsusiyyətləri, özünəməxsus mənəvi dəyərləri məhz onun yaratdığı bu poeziya ilə tanınır”* [125, s.8]. Sabir ədəbi irsi həmişə öz orijinallığı ilə diqqəti çəkmişdir. Məhz ona görə də ingilis dilində çapdan çıxan, minillik bir dövrü əhatə edən “Azərbaycan poeziyasının antologiyası”nda Mirzə Ələkbər Sabir ədəbi irsindən daha çox nümunələr verilmişdir. Bu bir həqiqətdir ki, Mirzə Ələkbər Sabir bütövlükdə Azərbaycan milli poeziyasında bir hadisədir. “Yeni, realist və inqilabi-demokratik şeirimizin inkişafı tarixində Sabir böyük rol oynamış, şeirin mövzu dairəsi, sosial fikir çərçivəsini görünməmiş dərəcədə genişləndirmiş, onu həyat həqiqətlərinin, ictimai varlığın aynasına çevirmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, əsrimizin ilk on ilində baş verən elə mühüm ictimai-siyasi hadisə, yaxud məişət məsələsi yoxdur ki, Sabir yaradıcılığında satirik bədii ifadəsini tapmamış olsun [68, s.7]. Poeziyasındakı yüksək bəşəri ideyalar, vətəninə və xalqına sonsuz məhəbbəti tərənnüm etdiyinə, dini cəhalətə, insanın insan tərəfindən istismarına qarşı amansız mübarizə apardığına, yeniliyi və azadlığı, xalqlar dostluğunun nəğməkarı kimi çıxışına görə onu təkcə Vətəni Azərbaycanda deyil, çox-çox uzaqlarda da sevirlər. Məhz bu baxımdan bu böyük söz ustasının sənət incilərinin Avropa dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcümə edilməsi təbiidir. Şairin ingilis dilinə tərcümə edilmiş poetik nümunələrindən biri “Əkinçi” şeiridir. Bu şeir qüdrətli söz ustasının qələmindən çıxan, güclü təsirə malik sənət nümunəsidir. Görkəmli alim, professor Ə.Mirəhmədovun dediyi kimi: *“O vaxtdək Azərbaycan şairlərindən heç kəs yoxsul,*

zəhmətkeş kəndlilin həyatını bu qədər canlı və təbii təsvir etməmişdi; heç kəs kəndli həyatının poeziya üçün zəruri, baş mövzu olduğunu bu qədər dərindən dərk etməmişdi” [70, s.11].

Burada şair gözlərimiz qarşısında əzablı həyatı olan avam, cəhalətdə yaşayan əkinçinin miskin həyat tərzini və eləcə də gününü eyş-işrətlə keçirən yuxarı təbəqələrin tüfeyli həyatını ustalıqla təsvir etmişdir:

*Məzlumluq edib başlama fəryadə, əkinçi!
Qoyma özünü tülküliyə, adə, əkinçi!
Bir üzrlə hər gündə gəlib durma qapımda,
Yalvarma mənə, boynunu kəç burma qapımda,
Gahi başına, gah döşünə vurma qapımda,
Ləğv olma, ədəb gözlə bu məvadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi! [39, s.86].*

Şeir in ingiliscə tərcüməsinə baxaq:

*Don't wail, don't cry, don't pretend you're unhappy, ploughman!
You old, sly fox, you won't catch us napping, ploughman!
Under some pretext or other, daily you stand at my door;
Don't beg, don't ask me, don't stretch out your hand at my door!
I'm sick of seeing the whole of your clan at my door!
Don't get ideas, don't wear out my patience, ploughman!
Be dumb and obey me while I am gracious, ploughman [127, s.221].*

Sətri tərcüməsi:

*Zarıma, fəryad etmə, özünü bədbəxt kimi göstərmə, əkinçi!
Sən qoca, hiyləgər tülkü, bizi səfeh yerinə qoyma, əkinçi!
Bir bəhanə və yaxud başqa yolla hər gün qapımda durursan;
Yalvarma, üzr diləmə, əlini qapımda açma!
Mən sizin bütün tayfanızı qapımda görməkdən azara düşmüşəm!
Fikir yürütmə, məni hövsələdən çıxarma, əkinçi!
Lal ol və mənə itaət et, mən mərhəmətli ikən, əkinçi!*

Şair burada həm əkinçinin, həm də ona zülm edən mülkədarın timsalında yaşadığı dövrü, mühiti bütün reallığı ilə təsvir edir. Onu da qeyd edək ki, Sabir kimi rəngarəng yaradıcılığa, eyhamla deyim tərzinə malik olan bir söz ustasının sənət incilərini başqa dildə səsləndirmək böyük məharət tələb edir. Tədqiqatçı-alim, professor Alxan Məmmədovun qeyd etdiyi kimi “*M.Ə.Sabirin poeziya və publisistikasında milli həyatımızın, bütövlükdə müsəlman dünyasının bütün zümrə və təbəqələri, sinif və silkləri, hadisə və prosesləri əhatə olunmuşdur... Özü də bu əsərlərdəki ən kəskin tənqiddə belə müsbət ideal, işıqlı amal, istiqbala çağırış və təlqin, satira ilə yanaşı, qanadlı romantik duyğu və ruh hakimdir*” [65, s.13]. Biz Azərbaycan poeziyasının ingilis dilində səslənməsində böyük rolu olan mütərcim Dorian Rottenberqin tərcüməsinə baxanda onun çox istedadlı, təcrübəli bir mütərcim olduğunu görürük. Dorian Rottenberq Sabir şeirinin ruhunu duymuş, şeirin məzmununu və formasını belə saxlamışdır. Bu onu göstərir ki, tərcüməçi Sabir dünyasına bələddir. Şeirin başqa misralarına baxaq:

*Cütçü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən,
Su olmasa, qışda əridib qarı yeyərsən,
Daşdan yumuşaq zəhr nədir, marı yeyərsən,
Öyrənməmişən ət-yağa dünyadə, əkinçi!
Heyvan kimi ömr eyləmişən sadə, əkinçi!* [39, s.86]

Bu misralar ingiliscə belə səslənir:

*Your job is to plough, eat millet yourself; give me wheat, ploughman!
As long as it's softer than stone-any stuff you can eat, ploughman.
If you don't have water, there's plenty of snow to heat, ploughman!
You have never seen butter or cream or meat, ploughman,
You're used to a simple life, like a beast, ploughman!* [127, s.221]

Sətiri tərcüməsi:

*Sənin işin əkib-becərməkdir, darını ye, buğdanı mənə ver, əkinçi!!
Daşdan yumuşaq nə varsa, zəhrimar ye, əkinçi!
Əgər su yoxsa, əritməyə qar çoxdur, əkinçi!
Sən heç vaxt yağ, qaymaq və ya ət görməmişən, əkinçi!*

Heyvan kimi adi həyat yaşamısan, əkinçi!

Şairin fikrini olduğu kimi verməyə cəhd edən tərcüməçi bu çətin və böyük səbr tələb edən işin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. Yüksək pafosla əkinçiyə deyilən sözlər öz ifadəsini eynilə tərcümədə da tapır, lakin mütərcimin bütün misrada təkrar-təkrar işlətdiyi “ploughman” (“əkinçi”) sözü artıq kimi görünür, halbuki bu sözün işlənməməsi tərcüməni daha uğurlu göstərirdi.

Böyük şairin “Bakı fəhlələrinə” adlı digər bir şeiri olduqca maraq doğuran satirik bir ədəbi nümunədir. Şeirdə müstəqillik və onun uğrunda mübarizə aparmaq cəhdi sadə bir fəhlənin timsalında təsvir edilir. Məhz “*Sabir realizminin gücü, onun bir şair kimi sənətkarlıq bacarığı ondadır ki, həm fəhlənin, həm də kapitalistin mənəvi aləmini, psixologiyasını, istəklərini duyub açə bilir, onların sanki portretini bədii sözlə çəkə bilir... Fəhlənin hüquq uğrunda savaşı, sahibkarın bundan qorxuya düşdüyünü real planda əks etdirir. Sabir öz tənqid hədəflərinə anlatmaq istəyir ki, indiki fəhlə onların bu vaxtadək alışdığı və tanıdığı ağılsız, gücsüz, zülmə dözən, köləliyə tab gətirən, passiv adamların yığınınından ibarət deyil. İnkilab onları birləşdirib fəallaşdırmış və çox böyük ictimai qüvvəyə çevirmişdir*” [45, s.142].

Sabir yazır:

Bu cərxi-fələk tərsinə dövrən edir imdi,

Fəhlə də özün daxili-insan edir imdi.

Olmaz bu ki, hər əmrə dəxalət edə fə”lə”,

Dövlətli olan yerdə cəsarət edə fə”lə”,

Asudə nəfəs çəkməyə halət edə fə”lə”,

Yəinki hüquq üstə ədavət edə fə”lə”,

Bu cərxi-fələk tərsinə dövrən edir imdi,

Fəhlə də özün daxili-insan edir imdi [39, s.27].

Dorian Rottenberq bu misraları ingiliscə belə səsləndirmişdir:

The wheel of fortune’s turning in a new way nowadays:

The working men begin to think they’re human nowadays.

They poke their noses everywhere and always nowadays.

What are we coming to when working men breathe freer nowadays?

*They fight for rights and disobey the overseer nowadays!
The wheel of fortune's turning in a new way nowadays;
The working men begin to think they're human nowadays [127, s.222].*

Sətri tərcüməsi:

*Taleyin çarxı yeni üsulla fırlanır indi.
Fəhlələr düşünməyə başlayırlar, onlar da insandırlar indi.
Onlar hər şeyə müdaxilə edirlər indi.
Nə edərək fəhlələr azad nəfəs alsalar indi?
Hüquqları üçün döyüşürlər və onlara nəzarət edənlərə boyun əymirlər indi!
Taleyin çarxı yeni üsulla fırlanır indi;
Fəhlələr düşünməyə başlayırlar, onlar da insandırlar indi.*

“Mirzə Ələkbər Sabirin “Bakı fəhlələrinə” şeirində dövlətli fəhlələri lağa qoyur, müəllif isə onları hər cür hüquqdan məhrum edən bu zülmkarları satira atəsinə tutur. Sabirin dilində dövlətlinin istehzası, rişxəndi qabarıq surətdə nəzərə çarpır və müəllif bu istehzanı həm də öz mövqeyindən yeni istehza obyektinə çevirir. Şeirin gücü də məhz bundadır” [73, s.14].

Bu satirik şeirin bir özəlliyi də odur ki, hər bəndin sonunda gələn təkrir tərcüməçinin nəzərindən qaçmamış və o bunu uğurla tərcümə etmişdir. Lakin şairin səkkiz misrada verdiyi fikri Dorian Rottenberq yeddi misrada vermiş, “Dövlətli olan yerdə cəsarət edə fə”lə” misrasını “onlara nəzarət edənlərə boyun əymirlər indi” ifadəsi kimi tərcümə edərək beşinci misra ilə birləşdirmişdir. Əlbəttə, Sabir kimi nəhəng bir söz ustasının şeirini digər bir dilə çevirmək təbii ki, çətindir. Hər bir sözün qarşılığını tapmaq, onu ingilisdilli oxucuların başa düşə biləcəyi tərzdə vermək tərcüməçinin qarşısına böyük məsuliyyət qoyur, ondan böyük bacarıq tələb edir. Bütün bunlara rəğmən Dorian Rottenberqin tərcüməsini uğurlu saymaq olar.

“Sabir satirası tənqid, acı gülüş və istehza ilə yanaşı, dərin fəlsəfi mühakimə və düşüncə ilə də səciyyəlidir. Şair oxucunu təəccübləndirmək və güldürməklə kifayətlənmir, həm də onu düşüncə, təfəkkür aləminə, ictimai hadisələrin mahiyyətinə varmağa yönəlir. Onun tənqidi gülüşü dərin ictimai məna və məzmunla yoğrulmuşdur” [81, s.35].

Bu baxımdan şairin “Tək səbir” şeiri bütün bu ictimai bəlaları açıq-aydın xarakterizə edir:

*Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,-
Məhzəri-irfanda vurur tək səbir.
Ya deyirik işləri sahmanlayaq,-
Məclisi-əyanda vurur tək səbir [39, s.116].*

Son dərəcə ritmik, lakonik bir üslubda yazılan, musiqi təsiri bağışlayan və eyni zamanda dərin məna kəsb edən bu misraların ingilis dilində səslənməyinə baxaq:

*As soon as we start to realize things
It sounds among wise men-that mighty odd sneeze.
When we say we have got to normalize things,
It sounds among nobles, that mighty odd sneeze [127, s.226].*

Sətri tərcüməsi:

*Elə ki, bir şeyi anlamaq üçün başlayırıq,
Arif insanlar arasında bərkdən vurur tək səbir.
Deyəndə ki, şeyləri sahmana salmaq,
Alicənablar arasında bərkdən vurur tək səbir.*

Dorian Rottenberq tərcümə zamanı ingilis poeziyası üçün xarakterik olmayan qafiyəli rədifdən (“realise things”, “normalize things”) istifadə etsə də və şeirin məzmununu saxlasa da, şeirin ahəngi, intonasiyası pozulmuşdur. Digər misralarda da Sabir şeirinə məxsus gözəlliyin, axıcılığın tərcümədə qoruna bilməməsini görürük:

*Yalxı bizi eyləməyib mübtəla;
Səfheyi-Qafqazı tutub bu bəla;
Qaxda, Qazaxda, Şəkida bərməla,
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir [39, s.116].*

Bu parçanın ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə baxaq:

*This misfortune happens not only with us-
It sweeps all the Caucasus like a foul breeze.
If Kakhi, Kazakh or Sheki start to fuss-
In Shusha and Shirvan it sounds, that odd sneeze [127, s.226].*

Sətri tərcüməsi:

Bu bəla təkə bizə baş verməmiş-

O tozlu yel kimi bütün Qafqazı bürüyür.

Əgər Qax, Qazax və ya Şəki bir şeyə başlayarsa-

Şuşada, Şirvanda vurur tək səbir.

İstedadlı mütərcim Dorian Rottenberqin Sabir dünyasına, şairin çoxşaxəli yaradıcılıq üslubuna nüfuz edə bilməsi təqdirəlayiqdir. Tərcümə zamanı müəyyən qüsurlar olsa da, Sabir şeiriyatı ilə ingilisdilli oxucuları tanış etmək baxımından Dorian Rottenberqin zəhmətini dəyərləndirməmək olmaz. Onu da qeyd etmək ki, Sabir elə bir dühadır ki, onun əsərlərinin bütün dünya dillərinə tərcümə edilməsi ən vacib məsələlərdən biri kimi qarşımızda durur.

Tədqiqat işinin bu fəslində ingilis dilində dərc olunan, Amerikada Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənən “Ədəbiyyat” jurnalında Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindən olan tərcümələrin əks olunması və bu jurnalda Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin yer alması, eyni zamanda 1993-cü ildən Amerikada nəşr olunan “Azerbaijan International” jurnalında Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərindən verilən tərcümələrlə yanaşı, xalqımızın mənəvi sərvəti olan əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar və s. kimi nümunələrin əks olunması qeyd olunur. Burada xüsusilə Azərbaycan xalqının mənəvi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ingilisdilli qaynaqlarda əksi, habelə bu dastanın elm aləmində tanınmasında alman şərqşünası Fridrix fon Ditsin böyük xidmətlərindən və eyni zamanda ingilis dilində dastandan verilən geniş təhlillər, eləcə də dastanı ingilis dilinə tərcümə edən Robert Finn haqqında məlumat verilir.

Bu fəsildə, eləcə də görkəmli şair, tərcüməçi, Şərq dillərinin gözəl bilicisi, Azərbaycan poeziyasının zənginləşməsində xüsusi yeri olan, milli ruhda yazılan şeirlərin ustadı kimi tanınan Abbas Səhhətin bütövlükdə yaradıcılıq fəaliyyəti elmi müddəalarla öz əksini tapmışdır. Burada şairin XX əsr poeziyasının ən gözəl nümunələrindən biri olan, vətənpərvərlik ideyalarını gerçəkləşdirən “Vətən” şeirinin təhlili və ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətləri verilir. Gətirilən nümunələr əsasında mütərcim Sabir Mustafanın tərcüməçilik fəaliyyəti dəyərləndirilir [96, s.188-192].

Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan Mirzə Ələkbər Sabirin ingilis dilinə tərcümə edilərək Qərb oxucularına çatdırılan poetik nümunələri təhlil edilir. Burada Qərb və eləcə də Şərq dünyasına bələd olan istedadlı mütərcim Dorian Rotterberqin tərcüməçilik fəaliyyəti qiymətləndirilir [107, s.120-124].

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “О переводе поэзии Мирза Алекпера Сабирова на английский язык” [107], “Abbas Səhhət “Vətən” şeirinin ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətləri” [96], “Abbas Səhhət yaradıcılığında “Vətən” sevgisi” [94] məqalələrində öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN POETİK NÜMUNƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRİNİN SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər bir xalqın ədəbiyyatı onun bədii mədəniyyətinin, mənəviyyatının əsasını təşkil edir. Xalqın hansı ictimai quruluşda, hansı ictimai-siyasi sistemdə yaşamasından asılı olmayaraq, onun mənəvi aləmini, fikir və hisslərini, milli kimliyinin yaranmasında bədii ədəbiyyat böyük rol oynayır. Bədii ədəbiyyatın qoruyub saxladığı mənalar aləmi tərcümələr vasitəsi ilə başqa xalqların və millətlərin ədəbiyyatına süzülərək o xalq haqqında təsəvvür yarada bilir. Bu tarixən belə olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının maraqlı dövrlərindən biri də XX əsrin başlanğıcında yaranan ədəbiyyat olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, hələ əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının yeni, daha mürəkkəb bir mərhələsinə daxil olmuşdur. Əsrin əvvəllərində əsasən realizm və romantizm istiqamətlərində inkişaf edən bu ədəbiyyatın milli azadlıq hərəkatı və xalqın milli özünüdərki ilə təması möhkəmlənir və güclənirdi. Bu dövrdə ədəbiyyat özündə təkcə sosial problemləri və bu dövrdə baş verən prosesləri əks etdirmirdi, o həm də inkişaf edən xalqın milli şüurunun formalaşmasını sürətləndirirdi. Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Əliağa Vahid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad və başqa sənətkarların yaradıcılığında, ictimai-siyasi fəaliyyətlərində özünü göstərirdi. Bu sənətkarların şeirlərinin tərcümələri onlardakı mütərəqqi fikirlərin yayılmasına yol açırdı. *“Məlumdur ki, Hüseyn Cavid lirikasının əsasında, hər şeydən əvvəl, klassik poeziyamızın özünəməxsus ideya-məzmun keyfiyyətləri, bədii-fəlsəfi fikir dünyası dayanmaqdadır. Hüseyn Cavid Qərb ədəbiyyatından faydalanaraq yeni, eyni zamanda da çox mükəmməl şəkildə orta əsrlər klassik Şərq ədəbiyyatı ənənələrini, onun poetik gözəlliklərini, ideya mahiyyətini zamanın tələblərinə müvafiq şəkildə öz yaradıcılığında davam və inkişaf etdirmişdir”* [60, s.41].

3.1. Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiq poeziyasının ingilis dilinə tərcümələrində poetik imkanların təzahür formaları

Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin xarici dillərə çətin tərcümə edilən zəngin və koloritli dili vardır. Lakin Cavidin əsərlərini Avropa dillərinə, xüsusən ingilis dilinə tərcümə etmədən onları Qərb xalqları arasında yaymaq və müəllifi başqa ölkələrdə tanıtmmaq qeyri-mümkündür. Bununla belə, Cavidin bəzi əsərlərinin ingilis dilində bir neçə tərcüməsi vardır ki, onları da orijinal ilə müqayisədə təhlil edib qiymətləndirmək zəruridir.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi orta əsrlərə gedib çıxsada, tərcüməşünaslıq nisbətən gənc elm sahəsidir. Elə ona görə də bizdə tərcümənin nəzəri və praktik problemlərinin müzakirəsi çox aktualdır.

Tərcümə, xüsusilə, bədii tərcümə yaradıcılığın bir növü olduğu üçün hər şeydən əvvəl istedad, obrazlı təfəkkür və səriştə tələb edir. Bədii tərcümənin özünəməxsusluğu ondadır ki, mütərcim bir əsərin mətnini bir dildən başqa bir dilə çevirəndə onun məzmunu ilə formasını vəhdətdə verməli, müəllifin obrazlı dil və təfəkkürünü yenidən canlandırmalıdır. Xarici dildən ana dilinə və əksinə, ana dilindən xarici dilə tərcümədə hər iki dili mükəmməl bilmək tələb olunur.

Bu da bir faktdır ki, tarixən obyektiv ictimai-siyasi proseslər səbəbindən əvvəlcə çar Rusiyasının müstəmləkəsi olan, daha sonra sovet dövrünün təzyiqi altında qalan Azərbaycanda bədii tərcümə işinin nailiyyəti rus dili və rus ədəbiyyatı ilə ayrılmaz surətdə bağlı olmuşdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu günə kimi heç bir başqa dildən Azərbaycan dilinə rus dilindən edildiyi qədər çox bədii tərcümə edilməmişdir.

Xüsusilə XX yüzilliyin əvvəllərində rus dilindən edilən bədii tərcümələr xalqımıza dünya ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrini tanıtmış, tərcümə işinin özünü də xeyli inkişaf etdirmişdir. Eyni zamanda ədəbi-elmi fikrimizdə tərcüməşünaslıq kimi bir nəzəri-estetik sahənin təşəkkülü və inkişafı da məhz bu dövrlə bağlıdır. Bütün bunlarla bərabər, orta əsrlərdən başlayaraq, orijinalı fars və ərəb dillərində olan əsərlərin birbaşa ana dilimizə tərcümələrinin meydana çıxdığını

göstərmək lazımdır. İngilis, alman, fransız və s. qərb dillərindən birbaşa tərcümələrə isə əsasən XX yüzilliyin 60-cı illərindən üzü bəri təsadüf edilir.

Müxtəlif xalqlara məxsus olan bu yazarların kitabları, seçilmiş əsərləri, nəsr, şeir nümunələri habelə, adı qeyd edilmiş xalqların folklor antologiyaları həm rus dili vasitəsilə, həm də birbaşa orijinaldan tərcümə olunub Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, tərcümə ədəbiyyatımızın, o cümlədən qərb dillərindən birbaşa ana dilimizə və əksinə tərcümə edilmiş əsərlərin tərcüməşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən təhlili, tədqiq və qiymətləndirilməsi işi kəmiyyət və keyfiyyətə müasir ədəbi-elmi tələblər səviyyəsində deyildir. Bu hal özünü ingilisdilli ədəbiyyatın ana dilimizə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcüməsinə münasibətdə də göstərir.

Tənqidçilərimiz və tərcüməşünaslarımız ümumiyyətlə tərcümə ədəbiyyatına, o cümlədən ana dilimizdən ingilis dilinə tərcümə olunmuş əsərlərə demək olar ki, çox az diqqət yetirirlər. Çox nadir hallarda Azərbaycan ədəbiyyatından ingilis dilinə tərcümə edilmiş konkret bir əsər haqqında mötəbər və obyektiv tənqidçi və tədqiqatçıya alim sözü deyilir. Bu baxımdan ingilisdilli ədəbiyyatın görkəmli tədqiqatçılarından, ədəbiyyatşünas alim və mütərcimlərdən İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Zeydulla Ağayev, Vilayət Quliyev, Sabir Mustafa, Tələt Əyyubov, Şahin Xəlilli, Leyli Əliyeva, Rasim Nəbioğlu və başqalarının adlarını çəkmək olar.

“Tərcümə sənətdir, dil, məxəz mətnin mövzusu və dünya haqqında bilgidən əlavə, tərcüməçi istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə, yaradıcı təfəkkürə malik olmaq lazımdır” [12, s.6].

Prof. R.Novruzov da tərcüməni intellektual yaradıcılıq fəaliyyəti hesab edərək tərcüməçinin şəxsiyyəti probleminə diqqəti cəlb edir [80, s.6-9].

Mütəfəkkir şair, görkəmli dramaturq Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində romantizm cərəyanına mənsub orijinal ədəbi simalardan biridir. Hüseyn Cavid yaradıcılığının yorulmaz tədqiqatçısı filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlı yazır: *“Hüseyn Cavid öz ölməz əsərləri ilə adını tarixdə əbədiləşdirmiş sənətkarlardandır”* [9]. Minillik Azərbaycan ədəbiyyatının növbəti inkişaf mərhələsi sayılan XX əsr Azərbaycan romantizmi hamıdan çox Hüseyn Cavidin adı ilə bağlıdır.

“Şeyx Sənan” və “İblis”, “Xəyyam” və “Səyavuş” bizim dramaturgiyamızda romantizmin bütün problematikliyi, ideya və məzmun xüsusiyyətləri ilə təzahür etdiyi əsərlərdir.

Öz yaradıcılığı ilə Hüseyn Cavid Azərbaycan dramaturgiyasının mövzu sərhədini genişləndirir, tragik xarakterin, romantik qəhrəmanın, dramatik konflikt və kolliziyaların yeni tiplərini yaradır, qəhrəmanı qadın olan ilk Azərbaycan faciəsini qələmə alır, onu humanist, nəcib və bəşəri ideyalarla daha da zənginləşdirir. Hüseyn Cavid bizim dramatik poeziyada qüvvətli bir faciənəvis, mənşəm və romantik dramın yaradıcısı kimi unikal və şərəfli bir yer tutur.

Hüseyn Cavid böyük dramaturq olmasdan öncə böyük şair, böyük lirik olmuş və lirik-fəlsəfi yaradıcılığını bütün ömrü boyu davam etdirmişdir. Onun şeirlərini oxuduqca sanki başlanğıcda sakit axan, qıjıldayan, daşlardan töküldükcə isə etirazlı bir nərə çəkən dağ çeşməsinin, dağ çayının səsinə eşidirsən. Elə buna görədir ki, Hüseyn Cavidin şeir dili səmimi, saf insan duyğularının tərənnümündə nə qədər həzin, kövrək, lirikdirsə, insanlara zülm və müsibət gətirən şər qüvvələrə, heyvani instinktlərə tabe olub öz həmcinslərini zülmət və cəhalətdə saxlayan riyakarlara qarşı mübarizədə o qədər kəskin, amansızdır.

Hüseyn Cavid bir şair kimi orijinaldır, təkraredilməzdir, yalnız özünə, öz sənətinə xas olan poetik ifadə və vasitələrin müəllifi kimi çox uğurlu bir dəsti-xətti vardır. Ümumilikdə, Cavidin şeirlərində dərin bir həyat fəlsəfəsi, sağlam bir məntiq, insanın kamalına möhkəm inam özünü göstərməkdədir.

Hüseyn Cavidin dünya dillərinə, xüsusən rus və ingilis dillərinə tərcümələri onun dünya şöhrəti qazanıb xalqımızın beynəlxalq iftixarına çevrilməsində mühüm rol oynayır. Cavidin yaxşı hesab oluna bilən əsərləri, rus dilinə tərcümədə ikicildliyi var. Onun rus dilinə tərcümələrinə dair hətta dissertasiya yazılıb, monoqrafiya nəşr edilib. Bununla belə, fikrimizcə, Cavid poeziyası və dramaturgiyasının Avropa dillərinə yüksək səviyyədə tərcümə edilməsi, xüsusilə rus, ingilis və s. dillərdə əsərlərinin orijinalına adekvat olan tərcümələr əsasında dünyaya tanıtılması və yayılması zərurəti ədəbi-elmi ictimaiyyətimizi düşündürməlidir.

Hüseyn Cavidin bəraətindən sonra onun yaradıcılığının nəşr və tədqiq edilməsi akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun adı ilə sıx bağlıdır. Böyük sənətkarın 1958-ci ildə çap olunmuş kitabına əhatəli ön söz yazan, daha sonra “Hüseyn Cavid” və “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” tədqiqatlarında onun həyat və yaradıcılığını yüksək elmi-nəzəri səviyyədə işləyən görkəmli alim Cavidşünaslığı ilk dəfə sistemə salmış və Hüseyn Cavid sənətini monoqrafik vüsətlə öyrənməyin bünövrəsini qoymuşdur [75, s.10].

Akademik Məmməd Cəfərin “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası böyük sənətkarın dil problemini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məmməd Cəfər dil məsələsində iki cəhətə – Cavid dilinin bədiiliyi məsələsinə və Cavid dilinin ədəbi-bədii dil tariximizdə yeri, XX əsr Azərbaycan ədəbi dili kontekstində mövqeyi məsələsinə xüsusi diqqət yetirir [60, c. I, s.6].

Görkəmli alim daha sonra göstərir ki, “Azər” poeması böyük sənətkarın dil və üslubunda dönüş təşkil edir. Tanınmış dilçi, professor Yusif Seyidov da təsdiq edir ki, Cavidin dil sadəliyi 1926-cı ildən sonra, yəni yazdığı “Azər” poemasında və digər əsərlərdə tərəddüdlərdən tamamilə azad olur və tam sabitləşir.

Akademik İsa Həbibbəyli “Hüseyn Cavid və sənəti” məqaləsində yazır: *“Hüseyn Cavid bədii yaradıcılığa klassik lirika üslubunda yazılmış qəzəllərlə başladığı üçün ədəbi fəaliyyətinin birinci dövründəki şeirlərinin dilində ərəb-fars tərkiblərinə rast gəlinir. Lakin belə ifadələr əsasən lirikada əsrlərdən bəri qanuniləşən “qəmi-hicran”, “zülfi-yar”, “əhli-dərd”, “zənciri-zülf” kimi anlaşıqlı təsvir vasitələrindən ibarətdir. Sonrakı illərdə İstanbulda təhsil alması, türk poeziyasını dərinlən öyrənməsi onun şeir dilində Anadolu şivəsinə məxsus ifadələrin fəallığını bir qədər artırmışdır. Şairin təhsil illəri zamanı qələmə aldığı “Rəqs”, “Pəmbə çarşaf”, “Uyuyur”, “Ah, yalnız sən” və s. şeirlərində və 1913-cü ildə Bakıda nəşr olunan “Keçmiş günlərdən” şeir kitabında toplanan digər nümunələrdə Anadolu şivəsinin müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır. Lakin İstanbul mühitindən ayrıldıqdan sonra şairin əsərlərində Anadolu şivəsinə məxsus əlamətlər get-gedə azalmış, nəhayət, davamlı bir prosesdən sonra təxminən aradan qalxmışdır” [36, s.128].*

Türkçülük fəlsəfəsinin əsas ünsürlərindən biri dildə birlik anlayışıdır. Cavidin turançılığı da onun dilində öz ifadəsini daha çox tapmışdır. Türkçülük düşüncəsinə görə ortağ yazı dili İstanbul şivəsi olmalı idi. Cavid əfəndi də bütün yaradıcılığı boyu dil birliyinin bu mühüm şərtinə əməl etmişdir. Məsələ bundadır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlətin dili də türk dili adlanmış və bu dövlət rəsmi yazışmalarda Cavid kimi ortağ dildən istifadə etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Məmməd Rahim kimi gənc qələm sahibləri də XX əsrin otuzuncu illərinin əvvəllərinə qədər bu türkcə ilə yazmışlar [35, s.59].

Sovet dönəmində Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən poeziyamızın ayrı-ayrı nümunələri, əsasən rus dili vasitəsilə sətri tərcümədən ingilis dilinə tərcümə edilirdi. Bu hal istər-istəməz tərcümədə milli koloritin qorunub saxlanılmasına mənfi təsir göstərirdi. Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcümələri, təəssüflər olsun ki, çox vaxt elə müstəqillik dövründə, XXI əsrdə də bəzən üçüncü dil – rus dili vasitəsilə edilir. Moskvada 1969-cu ildə ingilis dilində nəşr edilmiş “Azərbaycan poeziyası antologiyası” öz dövrünə görə mütərəqqi ədəbi-mədəni bir addım idi. Lakin antologiyadakı bir çox tərcümələr indi artıq müasir ideya-estetik tələblərə cavab verə bilmir. Burada Hüseyn Cavidin ingilis dilinə tərcümədə üç əsəri çap edilib: “Dün və bu gün” (“Yesterday and today”) şeiri, “Azər” poemasından bir parça – “Azadlıq əsirləri” (“Prisoners of Freedom”) və “Bakıda” (“Məsud və Şəfiqə”) mənzum dialoqu. Rus dilinə sətri tərcümə əsasında ingilis dilində poetik mətnə çevrilən bu tərcümələrdə Cavidin ruhu, Cavidin qəlb döyüntüsü yox dərəcəsidir və ya həddən artıq zəifdir.

Romantizmə məxsus lirik-fəlsəfi poeziya məhz müəllifin subyektiv-şəxsi duyğu və düşüncələrinin qabarıq ifadəsinə çevriləndə sənət səviyyəsinə qalxır. Antologiyadakı ingilis dilinə tərcümələrdə isə biz bunu görə bilmirik; sadəcə Qərb oxucusu Hüseyn Cavid adlı böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu haqqında müəyyən məlumat ala bilir, bunu da o dövr üçün qənaətbəxş hesab etməkdən başqa əlac qalmır.

Tədqiqatçı, AMEA-nın müxbir üzvü, cavidşünas alim Kamran Əliyev yazır: *“Klassisizm, romantizm, yaxud realizm nümunələri bir-birilərindən fərqləndikləri, ayrıldıqları kimi, tərcüməçidən fərqli yanaşma metodu tələb edir”* [29, s.17].

Cavidin Moskvada nəşr olunmuş *“Azerbaijani poetry”* (Azərbaycan poeziyası antologiyası) kitabındakı şeirlər aşağıdakılardır:

- 1) Hussein Javid – “Prisoners of “Freedom” – p.257-260 (“Azər” poem)
- 2) “A Talk Between Masud and Shafiqə” – p.261-265
- 3) “Yesterday and Today” – p.266-267

Orijinalda həmin əsərlər belə adlanır:

- 1) “Azad əsirlər” – I c., s. 163-167 (“Azər” poemasından – 145-241)
- 2) “Bakıda” (“Məsud və Şəfiqə”, 1909) – I c, s. 30-33.
- 3) “Dün və bu gün” – I c, s. 76 (1915)

“Məsud və Şəfiqə” (“Həqiqət” qəzeti, 1909) dramatik şeiri sonralar Hüseyn Cavidin ilk kitabı olan *“Keçmiş günlər”*də (Tiflis, “Şərq” mətbəəsi, 1913) çap olunmuşdur.

Şeir belə başlanır:

“Balaxanı neft mədənlərinə gedərkən, Məsud ilə Şəfiqə arasında bir müsahibə. Şəfiqə bir az xəyalpərvərdir, uzaqdan neft buruqlarını görünə, sevinərək Məsuda göstərir” [40, c.I, s.26].

Tədqiqatçı Rasim Nəbioğlu *“Hüseyn Cavidin estetik ideali”* kitabında göstərir ki: *“İctimai münasibətlərdə gözəllik axtarmaq və bu gözəlliyi bərqərar etmək niyyəti, məqsədi Hüseyn Cavid idealının üzvi komponentidir. Bu baxımdan “Bakıda” (“Məsud və Şəfiqə”) şeiri xarakterikdir. Şəfiqə uzaqdan seyr etməklə neft buruqlarının mənzərəsini “şairanə sərvistan” adlandırırsa da, Məsud ona əsl həqiqəti açıb göstərir”* [75, s.15].

Şeirdə oxuyuruq:

*Bu “sərvlik” dediyin hər müləvvəs ehramlar,
Çamurlu, hisli buruqlardır, öylə mənzərədar.
Yığın-yığın bəşəriyyət o müzlim ormanda
Yaşar, qoşar, çalışır zift içində, hər yanda,*

*Həyatı güldürəcək bir ümidə bağlanaraq,
İş arxasınca qoşuşmaqda həpsi çırpınaraq.
Bir az da yaxlaşalım, gör zavallı insanlar,
Nələr çəkir yaşamaqçin! Nasıl yaşar onlar,
Görünmə tab edəməzsən, acırsan, ağlarsan,
Nədir bəlayi-məişət, duyarsan, anlarsan [40, c. I, s.27].*

Şəfiqənin “Haqqü mədələt nerde” sualına Məsud belə cavab verir:

*Bu fikrə qarşı nə mazi cavab verdi, nə hal;
Sənin bu fikrini kəşf eylər ancaq istiqbal... [40, c. I, s.29].*

Deməli, nə keçmişdə, nə də bu gündə ictimai ədalət yoxdur, o yalnız gələcəkdə qələbə çalacaqdır. Hüseyn Cavid məhz gələcəkdə – estetik idealının təntənə çaldığı bir dövrdə ictimai münasibətlərin gözəlləşəcəyinə, bəşəriyyətin xoşbəxt olacağına dərinləndən inanır [75, s.18].

Hüseyn Cavidin rus dilindəki sətri tərcüməsinə əsasən ingilis dilində şeir formasına salınmış “Bakıda” əsərinin tərcüməsinə nəzər salmaq. İngilis dilinə tərcümədə oxuyuruq:

“Masud and Shafiq are talking on their way to the oilfields beside a settlement near Baku called Balakhany. Shafiq draws Masud’s attention to the oil derricks some distance away” [118, s.261].

Tərcümədə tam adekvat şəkildə olmasa da, fikir ingilis oxucusuna çatdırılır, ancaq burada “Şəfiqə bir az xəyalpərvərdir” cümləsi tamamilə buraxılıb. Deməli, romantizm ədəbi cərəyanına, o cümlədən Cavid qələminə xas olan ideya-estetik xüsusiyyəti nəzərə almayan mütərcim naqisliyə yol verib. Şeirinin özündəki misraların bir qismini orijinalda və tərcümədə müqayisə edəndə görürük ki, mütərcim böyük səy göstərərək sətri tərcüməni poetik tərcüməyə çevirməyə çalışmışdır. Qafiyələr, poetizm var, lakin Cavid şeirinin ruhu, bədiiliyi zəifdir:

*And what you call a forest... stinks to heaven! Nothing grows.
It kills a man, chokes him to death: and no one cares, or knows.
Those working here lose all their strength and forfeit all their health:
And from the workers’ sweat and toil – why, others grow in wealth,*

*And fatten on the poor fools' patience, utter lack of rights.
On the workers' faces you may read their fate, their plight
Among the boring-wells, smoke-blackened. ... There's your lovely view!
Yet they keep hoping sometime things will change, a new
Life will dawn, and fortune's smile at long last on them will beam...
Oh, what dreams they have! What sorry, ridiculous dreams!
And what they don't endure for all those dreams. If you but knew
Just what their life is like. I wish you'd look, and look anew!
What you would see you could not bear, from tears your eyes would grow red
And that is how these human souls must earn their daily bread [118, p.262].*

Orijinalın on misralıq hissəsi 14 sətirdə tərcümə edilmişdir. Tərcümədə orijinaldakı “Çamurlu, hisli buruqlar” yoxdur, ingilis dilinə tərcümədəki “others grow in wealth” (başqaları sərvət içində yaşayırlar) fikri isə orijinalda yoxdur. Deməli, mütərcim müəllifin poetik ideyasına xələl gətirmişdir və axıcılığa nail ola bilməmişdir.

Şeir axırındakı iki misrası tərcümədə belədir:

Unanswered, as sure as there's a sun up in the sky –

To all the questions in our hearts, the Future alone can reply

[118, p.265].

Axırındakı misradakı “kəşf eylər” ifadəsi ingilis dilində sadəcə “can reply”, yəni “cavab verə bilər” kimi verilmişdir ki, bu da Cavidin lirik-romantik leksikasına müvafiq deyildir.

İslamabadda nəşr olunan “Poetry of Azerbaijan (A Drop in the Ocean)” antologiyasında Hüseyn Cavidin “Dün və bu gün” şeirinin tərcüməsi Moskva nəşrindən [118, s.266-267] götürülərək təkrar çap edilmişdir [128, s.118-119].

Otuz misradakı orijinal elə otuz misra ilə də tərcümə edilmişdir. Ancaq texniki bir qüsür olaraq şeirin on misrası tərcümədə iki dəfə təkrarən çap edilmişdir [128, s.118].

Hüseyn Cavid haqqındakı məlumat da həmin nəşrdəki məlumatla eynidir. Lakin burada: “*Hussain Javid's body was transferred from Siberia to Azerbaijan by the*

efforts of the National Leader of the Republic of Azerbaijan, Heyder Aliyev in 1980s” [128, s.118], yəni “Hüseyn Cavidin nəşi 1980-ci illərdə (daha dəqiq desək, 1982-ci ilin oktyabrında – T.Z.) Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin söyləri ilə Sibirdən Azərbaycana köçürülmüşdür” cümləsi əlavə edilmişdir.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz poetik nümunələrdən başqa, Hüseyn Cavidin bir sıra əsərləri də ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi Hüseyn Cavidin “Şeyda” əsərini 10 dildə (o cümlədən ingilis) tərcümə ilə nəşr etmişdir.

Hüseyn Cavidin ingilis dilində “Masud and Shafiga” adlı əsəri ABŞ-dakı “Azerbaijan International” jurnalında Moskva nəşri üzrə təkrar çap edilmişdir.

Mütəfəkkir sənətkarın əsərlərindən seçilmiş aforizmləri Hüseyn Cavidin Ev muzeyi tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur.

Beləliklə, təhlil və araşdırmalar göstərir ki, müstəqillikdən sonra müasir dövrün sosial-mədəni inkişafı nəticəsində xarici dillərin tədrisi və öyrənilməsi istiqamətində xeyli işlər görülüb. Bir neçə xarici dildə yazıb-oxumağı və danışmağı bacaran poliqlotlar həmişə olub, elə indi də qeyri-adi bir iş hesab edilmir. Gənclər arasından bədii istedadı olan mütərcimləri həvəsləndirməklə yetişdirmək və onlara müxtəlif müsabiqə, mükafat və qrantlar yolu ilə klassik və müasir ədəbiyyatımızın tərcüməsini tapşırmaq çox böyük vətəndaşlıq tələb edən məsuliyyətli bir işdir. Bu baxımdan ilk növbədə Cavid kimi zəngin, koloritli ədəbi-bədii dili və üslubu olan nəhəng sənətkarlarımızı sivil dünyaya təqdim etməliyik.

Fikrimizcə, bu istiqamətdə tərcümə mərkəzlərinin və AMEA-nın müvafiq institut və qurumlarının mövcud ədəbi qüvvələri və yeni istedadları səfərbər etməsi zəruridir.

Azərbaycan ədəbiyyatını tükənməz söz xəzinəsi ilə cilalayan böyük dramaturq, şair Hüseyn Cavid (1882-1941) dərin mənalı yaradıcılığı ilə həm öz dövründə, həm də sonrakı çağlarda diqqətdə olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bu böyük mütəfəkkirin əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə ediləndə də, onun müdrik, hikmətamiz fikirləri hər bir oxucunu heyrətdə qoyur. Tədqiqatçı Babaxanlı Gülbəz yazır: “*Cavid hikmətinin əsas həcm yükünü onun şeirləri təşkil edir ki, bu da təsadüfi sayılmamalıdır. Cavid*

hər şeydən öncə böyük şairdir, söz ustasıdır və söz onun dilində mum kimi yumşalıb ən dərin mənalara ifadə etməyə qadir olur” [9, s.7].

Dahi sənətkarın zəngin yaradıcılığından sovetlər dönəmində ingilis dilinə çox az nümunələr tərcümə edilsə də, müstəqillik dövründə artıq tərcümə sahəsində öz sözünü deyən istedadlı mütərcimlər yetişmiş, onların səyi nəticəsində istər klassik ədəbiyyat, istərsə də çağdaş ədəbiyyat nümunələrinin Avropa dillərinə, xüsusilə ingilis dilinə tərcüməsində böyük uğurların şahidi oluruq.

İlk öncə, hələ 1969-cu ildə Moskvanın “Progress” nəşriyyatında ingilis dilində nəşr edilən, ta qədimdən müasir dövrə qədər böyük bir dövrü əhatə edən Azərbaycan poeziyası nümunələri sırasında böyük Cavid poeziyasından da seçmələr var. Bu antologiyada Hüseyn Cavidin “Azad əsirlər” (“Prisoners of Freedom”), “Bakıda”, yaxud “Məsud və Şəfiqə” (“A Talk between Masud and Shafiq”), “Dün və bu Gün” (“Yesterday and Today”), “Azər” poemasından bir parçanın ingilis dilinə tərcüməsi verilmişdir. Sonrakı çağlarda 2010-cu ildə İslamabadda nəşr edilən “Azərbaycan poeziyası” (“Okeanda bir Damla”) adlı antologiyada böyük dramaturqun “Dün və bu Gün” şeiri təkrar verilmişdir. Cavid ədəbi irsindən verilən bu poetik nümunələri ingilis dilinə tanınmış mütərcim Qladis Evanz tərcümə etmişdir. İngilis dilinə edilmiş bu tərcümələr rus dilinə sətiri tərcümə əsasında edildiyindən, təbii ki, Hüseyn Cavid kimi nəhəng bir mütəfəkkirin deyim tərzini, fikri, ideyası, yazılan əsərlərin ruhu dəyərinə qorunmamışdır. Bu da təbiidir. Köməkçi bir dilin vasitəsilə edilən tərcümədə məzmun zəifləyir, hətta vəzn pozulur, ixtisarlara, söz itkisinə yol verilir. Lakin ingilisdilli oxuculara klassiklərimizi tanımaq baxımından, əlbəttə ki, bu tərcümələrin rolu böyükdür.

“Azərbaycan romantizm ənənələrini yüksək səviyyəyə qaldıran və bu romantik ədəbi məktəbin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri kimi Hüseyn Cavid əsərlərində xoşbəxt gələcək, azadlıq ideyaları, əsas qayə kimi tərənnüm edilir” [125, s.8]. Bununla yanaşı, böyük sənətkarın fikirlərində dərin bir kədər, ümitsizlik nişanələri də əskik deyildir. Amma böyük mütəfəkkir naümid deyil, gələcəyə coşqun inamla inanır:

*Dün səadətlə parlayan gözlər,
İmdi yəsü kədər nisar eylər.
Dün təhəvvürlə gurlayan sözlər,
İmdi bir başqa macərə söylər.
Dünkü xəndan könül bu gün sızlar,
Dün sönən bir əməl bu gün parlar [42, c. I, s.96].*

Bu hissənin ingilis dilinə tərcüməsinə baxaq:

*Happy the shining eyes but yesterday:
Here grief and mourning lies but come today.
Brave words so full of cheer but yesterday:
Full of despair and tears but come today.
Gay heart of yesterday it aches today.
Dead dreams of yesterday revive today [128, s. 119].*

Sətri tərcüməsi:

*İşıq saçan xoşbəxt gözlər, amma dünən:
Bura qəm və nalə isə bu gün gəlir.
Fərəh dolu cürətli sözlər, amma dünən.
Ümitsiz və göz yaşları ilə dolu bu gün gəlir.
Dünənin şad ürəyi bu gün sızlayır.
Dünənin ölü arzuları bu gün cana gəlir.*

İstedadlı mütərcim Qladis Evanz böyük şair Hüseyn Cavid şeirinin məzmununu vermiş, şeirin formasını, hətta qafiyəli sözlərdən qabaq gələn rədifi də saxlamışdır. Şeirin sonrakı bəndinə nəzər etdikdə, mütərcimin bir daha tərcüməçilik bacarığının şahidi oluruq:

*Seyr edir iştə kainatı bütün,
Devrilir hər adımda bir əzəmət,
Dinləməz dünkü hadisatı bu gün,
Parlayır hər dəqiqə bir hikmət.
Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur [42, c. I, s.97].*

Bu beytlər ingilis dilində belə səslənir:

*Just as firm steel is gnawed away by rust
At ever step the Great turns into Dust.
Today is not concerned with Yesterday.
New knowledge lights each minute of each day.
In every Darkness throbs at least one Gleam.
Each Truth-a womb that bears at least one Dream [128, s.119].*

Sətiri tərcüməsi:

*Möhkəm polad paslanaraq çürüyüb gedir
Hər addımda Əzəmət Toza dönür.
Bu günün Dünənə aidiyyəti yoxdur.
Yeni elm hər günün hər dəqiqəsini işıqlandırır.
Hər Qaranlıq bir Nurla çırpınır.
Hər Həqiqət – bir Xəyaldan doğur.*

Fırtınalı bir həyat yaşayan Hüseyn Cavid bu şeiri gənc yaşlarında yazsa da, dövrün dərindən duymuş, bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyən səbəbləri açmağa çalışmış, bəzən küskün olsa da, “hər bir qaranlıqda bir Nurun olduğu qənaətində qalır”. Mütərcim bu beytlərin ümumi məzmununu vermişdir, lakin şeirin formasını orijinaldakı kimi saxlaya bilməmişdir.

Hüseyn Cavidin qələmə aldığı şeirlərdən biri də Bakıda Balaxanı neft mədənlərində iki gəncin arasında gedən müsahibəni əks edən “Bakıda” və yaxud “Məsud və Şəfiqə” (1909) adlı şeiridir. “*Bakıda*” şeirinin yazıldığı dövrdə, *irtica illərində, ümumiyyətlə qurtuluş günü mənasında istiqbal, gələcək haqqında düşüncə, mühakimə, istiqbala ümid (xüsusən romantik şeirdə) əsas motivlərdən idi*” [61, s.9]. Əsərdə təsvir edilən Şəfiqə bir az xəyalpərvər gənc qızıdır. Uzaqdan görünən neft buruqları ona romantik, gözəl bir lövhə təsiri bağışlayır. Lakin Məsud bu şeirin xəyallar içərisində olan Şəfiqənin sevincinə belə cavab verir:

*O sərvlər ki, uzaqdan sana təbəssüm edər,
Bir az da yaxınlaşalım: bax, həmən təcəssüm edər:
Önündə bir sürü dəhşətli, sisli abidələr*

*Ki, daima saçar ətrafa kirli rayihələr,
O sərvlikdə çayırdan, çiçəkdən iz yoxdur,
Görürkən anlayacaqsan ki, həp bataqlıqdır [42, c. I, s.27].*

Bu misraların ingilis dilində tərcüməsinə baxaq:

*Take that cypress there, for instance, it certainly draws the eye:
But better take a good look at those towers like cypresses high.
They're not green, are they? But black as the soot from a stove.
A forest of dirty oil-derricks-grove after grove.
They are dark ranks of tombstones, alive with awful sound:
And what a foul, repulsive smell they spread here, all around*
[118, s.261-262].

Sətri tərcüməsi:

*Oradakı sərvlər ki, var, əlbəttə uzaqdan nəzər çəkir:
Amma ən yaxşısı sərv kimi hüdürlən olan o buruqlara yaxşı bax.
Onlar yaşıl deyil, elə deyilmi? O sobadan çıxan qapqara hisdir.
Çirkli neft buruqlar meşəsidir, balaca meşə.
Onlar tünd qəbir daşlar düzümüdür, dəhşətli səslər çıxarır.
Necə çirklidir, iyrənc üfunət bütün ətrafa yayılır.*

Sətri tərcümədən də görünür ki, mütərcim Qladis Evanz orijinalda olan fikri vermək üçün çox cəhd etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Hüseyn Cavid kimi zəngin bir düşüncə sahibinin fikir dünyasını duymaq, onu təhlil etmək o qədər də asan deyil. Buna baxmayaraq, mütərcim Hüseyn Cavid dünyasına daxil ola bilmiş, ingilis oxucularında bu əsərlə bağlı tam təsəvvür yaratmışdır.

Böyük mütəfəkkirin bu şeirində “*həqiqətlə xəyal (Məsudla Şəfiqə) arasındakı fikir ixtilafları davam edir və son bəndlərdə əsaslı, doğru nəticə aşkara çıxarılır...O, Şəfiqənin daima həyatı əlvan və parlaq görməyə adət etmiş gözlərindən romantik, şairanə pərdəni qaldıraraq, bir anlıq həqiqətin dəhşətli və sərt üzünü ona göstərir*” [27, s.40]. Heyrət içində qalan Şəfiqə artıq bu haqsızlığın səbəbini soruşmaq istəyərkən Məsud ona belə cavab verir:

Bu anlaşılmayacaq bir suali-müşkildir

*Ki, həll edilməsi zənnimcə qeyri-qabildir.
Bu fikrə qarşı nə mazi cavab verdi, nə hal;
Sənin bu fikrini kəşf eylər ancaq istiqbal...[42, c. I, s.29].*

Bu misralar ingilis dilində belə səslənir:

*It's a complex question, and one difficult to solve;
I haven't the strength to do it. Yet we should involve
Ourselves. To find the answers in our day
Is almost beyond us. But these questions will not stay
Unanswered, as sure as there's a sun up in the sky-
To all the questions in our hearts, the Future alone can reply [118, s.265].*

Sətri tərcüməsi:

*Bu, çox mürəkkəb sualdır, həll etmək çətindir;
Bunu həll etməyə gücüm yoxdur.
Hələ biz özümüz bunu həll edə bilmərik.
Bu gün buna cavab tapmaq demək olar ki, bizdən kənardır.
Amma bu suallar belə qalmayacaq.
Cavabsızdır, əminik ki, səmada günəş qalxır-
Qəlbimizdə olan bütün suallara ancaq
Gələcək özü cavab verə bilər.*

Hüseyn Cavid poeziyasında olan fikir yükü o qədər mürəkkəbdir ki, onu digər bir dildə olduğu kimi səsləndirmək təbii ki, çətindir. Lakin buna baxmayaraq, mütərcim Qladis Evanz böyük səy göstərərək bu qüdrətli mütəfəkkirin fikirlərini ingilis oxucusuna çatdırma bilmişdir.

Böyük şairin ingilis dilinə tərcümə edilən digər bir şeiri onun “Şeyx Sənan” faciəsindən Kor ərəbin mahnısıdır. Bu şeiri Azərbaycan tərcüməçilik sahəsində öz sözünü demiş, şair-tərcüməçi Sabir Mustafa orijinaldan ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Onu da deyək ki, ingilis ədəbiyyatının korifeyi olan Vilyam Şekspir sonetlərini bütövlükdə orijinaldan ingilis dilinə tərcümə edən Sabir Mustafa 2012-ci ildə nəşr edilən “Poeziya çələngi” (The Garland of Poetry) tərcümə toplusunda XII yüzillikdən günümüzədək böyük bir dövrü əhatə edən antologiyada şairlərimizin

ədəbi irsindən seçilmiş poetik nümunələri ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bu antologiyada “Kor kişinin mahnısı” kimi verilən şeir parçasının orijinalına baxaq:

*Nə eşq olaydı, nə aşiq; nə nazlı afət olaydı,
Nə xəlq olaydı, nə xaliq; nə əşki-həsrət olaydı.*

*Nə dərd olaydı, nə dərman; nə sur olaydı, nə matəm,
Nə aşıyaneyi-vüslət, nə bari-firqət olaydı.*

*Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdeyi-zülmət...
Nə nur olaydı, nə zülmət; nə böylə xilqət olaydı.*

*Nədir bu xilqəti-bimərhamət, bu pərdəli hikmət?
Bu zülmə qarşı nolur bir də bir ədalət olaydı.*

*Tükəndi taqətü-səbrim, ədalət! Ah, ədalət!
Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı [82, s.48].*

Şeirin ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə baxaq:

*There should be neither grief, nor remedy, nor merriment, nor funeral.
There should be neither friends' meeting, nor parting's calamity.*

*In my heart light of affection, on my eyes curtains of darkness,
There should be neither light, nor darkness, nor thus humanity.*

*What is this merciless creation, this mysterious wisdom?
If only there were against this oppression justice pretty.*

*I have lost my power and patience, justice! Oh, justice!
There should be neither first such happiness, nor then such adversity [82, s.49].*

Sətri tərcüməsi:

Nə məhəbbət, nə sevgili olaydı, nə də şıltaq gözəl.

Nə bəşər, nə Tanrı olaydı, nə də təəssüf üçün axan göz yaşları.

Nə qüssə olaydı, nə dərman, nə sevinc, nə də matəm.

Nə dostların görüşü, nə ayrılıq dərd-sər olaydı.

Ürəyimdə məhəbbətin işığı, gözlərimdə qaranlıq pərdəsi,

Nə işıq, nə qaranlıq olaydı, nə də belə insanlıq.

Nədir bu rəhmsiz yaradılış, bu sirli hikmət?

Kaş bu rəzalətə qarşı yaxşı bir ədalət olaydı.

Mən gücümü itirmişəm, ədalət! Ah, ədalət!

Nə əvvəl belə xoşbəxtlik, nə də belə zillət olaydı.

Gördüyümüz kimi, Sabir Mustafa istedadlı mütərcim kimi Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərində olan Kor ərəbin dilindən söylənmiş fəlsəfi məzmunlu şeiri yüksək səviyyədə ingilisdilli oxucuya çatdırmışdır. Şeirdəki ərəb-fars tərkibli sözləri, mürəkkəb ifadələri ingilis dilinə müvafiq leksik-stilistik qarşılıqları ilə verən Sabir Mustafa həm də klassik şeirimizin birbaşa orijinaldan tərcüməsini yaxşı nümayiş etdirmişdir. Bu baxımdan Hüseyn Cavid əsərlərində müəyyən parçaların orijinaldan rus dilinə sətiri tərcümə əsasında ingilis dilinə edilən tərcümələr arasında böyük fərq görünür.

Əlbəttə ki, çox uzaq bir zaman kəsiyində edilmiş bu tərcümələrdə ilk təşəbbüs kimi təqdirəlayiqdir, lakin bunlarda müəyyən qüsurlar da var. Bu baxımdan belə düşünmək olar ki, qloballaşma dövründə ölkələr arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdiyi bir vaxtda çox istedadlı tərcüməçilər yetişdiyi üçün artıq köməkçi dillərin vasitəsilə edilən tərcümələrə ehtiyac duyulmur.

Azərbaycan dramaturgiyasında xüsusi yeri olan, mütərəqqi romantizmi bütün çalarları ilə əsərlərində əks edən böyük söz ustası Hüseyn Cavid müxtəlif janrlarda, müxtəlif mövzularda yazdığı şeirləri və dram əsərləri ilə qüdrətli sənətkar kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. “*Onun tədqiqatlarında böyük dramaturqun*

yaradıcılıq problemləri, əsərlərinin poetikası, sənətkarlıq məsələləri, sənət prinsipləri öyrənilir” [30, s.47]. Dramaturqun zəngin irsinin istər ölkə daxilində, istərsə də ölkədən xaricdə öyrənilməsi və ədəbi irsinin müxtəlif xalqların dillərinə tərcümə edilməsi bu baxımdan təbiidir. Böyük şairin ədəbi irsini yüksək qiymətləndirən Ümummilli Lider Heydər Əliyev qeyd edir ki, *“Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil etməkdən ibarət olubdur.*

O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır” [15, s.169]. Ona görə də *“Qərblə Şərq, bu iki qütbün düşüncə və həyat tərz, mənəviyyat və əxlaq dünyası, ümumiyyətlə qərb və şərqin müqayisəli qarşılaşdırılmaları romantizmin ən çox diqqət yetirdiyi mövzulardandır*” [64, s.144].

Hüseyn Cavid böyük şair, böyük filosof, böyük qələm sahibidir. Şairin söz xəzinəsinin zənginliyindəndir ki, burada hikmətamiz ifadələr, aforizmlər, dərinmənalı deyimlər bütün əsərləri boyu müşahidə olunur. Filologiya elmləri doktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi Gülbəniz Babaxanlının Azərbaycan və ingilis dillərində tərtib etdiyi *“Cavid hikməti: Seçmə aforizmlər”* əsəri görkəmli dramaturqun Qərb dünyasında tanındılması üçün ən gözəl təşəbbüsdür. Böyük Cavidin əsərləri əsasında seçilən aforizmləri ingilis dilinə mütərcim Nigar Babaxanova və Fəridə Əliyeva tərcümə etmişlər.

Tədqiqatçı-alim G.Babaxanlı dahi şairin-dramaturqun hikmət aləmindən söz açarkən yazır: *“Cavidin aforizmləri – həyatı, insan xarakterini dərindən bilən, həyatın isti-soyuğunu, acı-şirinini duymuş, xeyri şərdən ayırmaqda tükü-tükdən seçən müdrik bir el ağsaqqalının, filosof düşüncəli gözəl bir şairin aforizmləri, qanadlı kəlamlarıdır. Bunlar sənətkar ürəyinin dərin qatlarından gələn, səmimiyyətlə aşib-daşan sözlər olduğu üçün oxucunun da ürəyini ehtizaza gətirir, onu təsirləndirir, düşündürür, həyatın ən ülvi mənasını təşkil edən insanlıq missiyasını şəərəflə yerinə yetirməyə səsləyir*” [15, s.7]. Böyük mütəfəkkir şairin müxtəlif şeirlərindən və dram

əsərlərindən seçilən aforizmlərdən nümunə üçün onun ictimai məzmunlu şeirlərindən biri olan “Qadın” adlı şeirinə baxaq.

Qadın problemi həmişə şairi düşündürmüşdür. Şair ictimai məzmunlu şeirlərində bu cəmiyyətdə yaşayan, fəryad edən, ictimai ziddiyyətlərə məruz qalan, bütün insani hüquqlardan məhrum edilən, acınacaqlı həyat sürən qadınların faciəli həyatını təsvir etmişdir:

Pərdeyi-zülmət içindən sıyrıl!

Qəhrəmanlar kimi qovğaya atıl! [40, c. I, s.40]

Hüseyn Cavid bu şeirində zillət, məhrumiyyət içərisində yaşayan qadını mübarizəyə, haqqını almağa səsləyir. Bu beytin ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə baxaq:

Don't hide in the dark!

Shine out and fight like a hero! [15, s.34]

Sətri tərcüməsi:

Zülmətdə gizlənmə,

İşıq kimi çıx və qəhrəman kimi vuruş.

Bu beyt nəsrə tərcümə edilmiş və orijinalın ümumi məzmunu saxlanılmışdır.

Şairin sonrakı mərhələdə yazdığı “Bakıda” adlı şeiri gənc Cavidin gələcəyə olan böyük inamı, böyük ümidlərindən xəbər verir. Məlumdur ki, müəllim kimi fəaliyyət göstərən Hüseyn Cavidin daimi iş yeri olmadığından, o, mütamadi olaraq Bakıya gəlirdi. Bakı mühiti şairin yaradıcılığına böyük təsir göstərmiş, onun həyat ziddiyyətləri haqqındakı düşüncələrinə bir aydınlıq gətirmişdir. Bu baxımdan onun “Bakı” şeiri xarakterikdir:

Xəyal içində bəşər daima səadət arar.

Həqiqətin üzü lakin, gülümsəmən, ağlar. [40, c. I, s.27]

İngiliscə bu beyt belə səslənir:

People always seek happiness in their dreams,

Because the truth is bitter and heart – breaking. [15, s.35]

Sətri tərcüməsi:

İnsanlar daim xəyallarında səadət axtarır,

Çünkü həqiqət acı və ürək parçalayandır.

Tərcümədə beytin məzmunu bir qədər orijinaldan fərqlənir. Burada insanlar xəyallarında xoşbəxtlik, səadət axtarsalar da, həqiqətin ağlar olmasından söz gedir. “Because” (çünkü) əvəzinə “but” (lakin) deyilsəydi, daha doğru olardı. Böyük dramaturqun ən maraqlı və məşhur dram əsərlərindən biri də “İblis”dir. Dünya ədəbiyyatında bir çox qüdrətli sənətkarların əsərlərində əks olunan “Demon” surətini Hüseyn Cavid böyük ustalıqla və məharətlə “İblis” faciəsində yaratmışdır. Bu əsər dünyada indi də cövlan edən ədalətsiz müharibələrə qarşı qəzəb hissi ilə yazılmış bir əsərdir. Əsərdən bir parçanın tərcüməsinə baxaq:

İblis nədir?

-Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

-İblis!... [41, c. II, s.342]

İngilis dilində bu hissə belə səslənir:

What is Satan?

-He is the cause of all wickedness...

Then, who is the human doing all evil acts?

-Satan!... [15, s.137]

Sətri tərcüməsi:

Şeytan nədir?

O bütün xəyanətlərin səbəbidir...

Bəs bütün zalım olan işlərə səbəb olan insan kimdir?

- Şeytan.

Böyük dramaturqun sənətkarlıqla ifadə etdiyi fikir tərcümədə olduğu kimi əks olunmuşdur. Lakin burada incə bir məqama fikir verək. Fikrimizcə, tərcümədə “Şeytan” sözü “Demon” (“İblis”) kimi tərcümə olunsaydı, orijinala daha uyğun olardı.

Şairin başqa bir “Hər yer səfalı, nəşəli...” şeirində işlətdiyi aforizmə baxaq:

Dünyada varsa dövləti cavid, o eşqdir;

Olmaz sevib-sevilməyən ömründə bəxtiyar. [40, c. I, s.80]

İngiliscə tərcüməsi:

*Love is the only immortal thing in the life,
If a person doesn't love and isn't loved, he will
not be happy throughout his life. [15, s.43]*

Sətri tərcüməsi:

*Eşq həyatda yeganə əbədi şeydir.
Əgər insan sevmirsə və sevilirsə, o,
həyatı boyu xoşbəxt ola bilməz.*

Tərcümə uğurludur, orijinalda olan “əbədi dövlət” “əbədi şey” kimi tərcümə edilsə də, məna aydın olur.

Cavid böyük filosofdur, nəsihətamiz söz xəzinəsidir. Hər misrasında, hər beytində biz bunun şahidi oluruq. “Sevinmə, gülmə, quzum!...” şeiri buna bariz nümunədir:

*Sevinmə, gülmə, quzum, kimsənin fəlakətinə;
Bu hal, əvət, eyi bir şey deyil, sevinmə, saqın!
Sevinmə başqasının hali-pürsəfalətinə,
Toxunma qəlbinə bəkəslərin, zavallıların [40, c. I, s.82].*

İngilis dilində bu misralar belə səslənir:

*Don't laugh, don't be glad, my sweetie when someone is in trouble,
This is not a good thing!
Don't be happy when somebody is sorrowful!
Don't break any poor person's heart! [15, s.44].*

Sətri tərcüməsi:

*Gülmə, sevinmə, mənim şirinim, bir kəs fəlakət içində olanda,
Bu, yaxşı bir şey deyil!
Xoşbəxt olma, bir kəs qüssəli olanda,
Yazıq olan bir kəsin ürəyini qırma!*

Hüseyn Cavidin şeirlərində olduğu kimi, dram əsərlərində və poemalarında da aforizmlər bol-bol işlədilmişdir. Onun “Azər” poemasında da aforizmlərin yer aldığı böyük bir parçaya diqqəti çəkək. Onu da qeyd edək ki, Cavid irsinin gözəl

tədqiqatçısı akademik Məmməd Cəfər “Azər” poemasını təhlil edərkən bu əsərin “*bədii forma etibarilə klassik dastanlardan fərqləndiyini... müəyyən süjet ətrafında bir hadisə deyil, bir çox hadisələrdən bəhs olunduğunu*” qeyd edir və əlavə olaraq onu da nəzərə çatdırır ki, “Azər” dastanının əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, şair ...*çox mürəkkəb olan öz sənət dünyası ilə, yeni aləmlə qaynayıb-qarıxdığını və bütün varlığı ilə buna səy etdiyini sübut etmişdir*” [60, c. I, s.16-17].

Nümunə üçün “Azər” poemasının “Üsyan” məzmunlu hissəsindən aşağıdakı beytlərə baxaq:

*Söz yox ki, bugün gəncliyə baxsan,
Bir sel kimi hər an...
...Onlar qoşacaq, çarpışacaqlar,
Bir çox uçurumlar aşacaqlar.
Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaxacaqlar,
Keçmişlərə üstədən baxacaqlar.
Onlar güləcək, yüksələcəklər,
Hər yüksələcək, hər güləcəklər.
Onlar güləcək, güldürəcəklər
Bizdən daha xoş gün görəcəklər!* [40, c. I, s.214]

Bu misraların ingilis dilinə tərcüməsinə nəzər salmaq:

*If you watch the young people of today,
You will see that they are very active
And try to achieve something,
They will overcome many obstacles.
They will rise with education,
They will not attach importance to the past.
They will laugh, they will advance,
They will always thrive and laugh.
They will laugh, and make others laugh,
They will see more happy days!* [15, s.91]

Sətiri tərcüməsi:

*Əgər sən bu gün gəncliyə baxsan,
Görərsən ki, onlar çox fəaldır.
Onlar bir şeyə nail olmaq üçün çalışacaqlar,
Onlar bir çox sədləri aşacaqlar.
Onlar təhsillə qalxacaqlar,
Onlar keçmişə baxmayacaqlar.
Onlar güləcək, yüksələcəklər,
Onlar həmişə yüksələcək və güləcəklər.
Onlar güləcək və güldürəcəklər,
Onlar daha xoş günlər görəcəklər.*

Tərcümə çox uğurlu alınmışdır. Şairin böyük ruh yüksəkliyi ilə gənc nəsillərə, yeni həyat qurmağa ruhlanan, dillərində zəfər nəğməsi olan gənclərə müraciəti tərcümədə öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, poetik bir tərzdə ifadə edilən şeiriyat nəsr yolu ilə tərcümə ediləndə, orijinala çox xələl gəlmir, lakin poeziyaya məxsus xüsusi gözəllik, forma itir. Bütün bunlara baxmayaraq, ingilisdilli oxucular Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Hüseyn Cavid kimi böyük bir mütəfəkkir şairin ədəbi irsi ilə müəyyən dərəcədə tanış olurlar.

Cavid irsi tükənməz bir xəzinədir. Böyük dramaturqun ədəbi irsinin Qərb dünyasına tanıtdırmaq üçün çox işlər görülməlidir. Bunun üçün qərb dillərini gözəl bilən, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatını dərinlən mənimsəyən mütəxəssislərin yetişməsinə böyük ehtiyac duyulur.

“Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum romantik dramaturgiyanın banisi”, “ədəbiyyatımızın romantik korifeyi” sayılan böyük sənətkar Hüseyn Cavid romantizm ədəbi cərəyanının əsas yaradıcılarından biri kimi “dünya romantikləri sırasında da mühüm yer tutur” [35, s.348]. Dramaturqun çoxşaxəli zəngin yaradıcılığında “Topal Teymur” əsərinin özünəməxsus yeri var. Belə ki, böyük dramaturqun bu tarixi dramının mövzusu XIV yüzilliyin nəhəng hökmdarları olan Teymur Lənglə Sultan Yıldırım Bəyazidin apardığı son müharibədən götürülmüş və dramaturq əsərində ilk dəfə olaraq tarixi şəxsiyyət olan Əmir Teymur kimi böyük

şəxsiyyətin, böyük fatehin həyat yoluna və eyni zamanda tarixi hadisələrə müraciət edərək bu ölməz əsərini yaratmışdır. Onu da qeyd edək ki, böyük dramaturqun bu ölməz əsəri *“adalətsiz müharibələrə və dünya ağalığı iddiasına qarşı yazılmışdır. Lakin Hüseyn Cavid Teymurun dili ilə də özünün həyat mübarizəsi haqqında Birinci Dünya Müharibəsi dövründə gəldiyi qənaətləri verdiyindən, əsərdə Teymur da ümumi mərhəmət ideyasının tərəfdarıdır, lakin o belə hesab edir ki, təkə məhəbbət, mərhəmətlə insanlığı xilas etmək, dünyanı yoluna qoymaq olmaz. Bu fəlsəfi fikir Teymurun yox, Cavidin idi və bundan əvvəlki əsərlərində dönə-dönə təkrar olunmuşdur”* [62, s.15].

Hüseyn Cavidin bir çox əsərləri kimi “Topal Teymur” adlandırdığı tarixi əsəri də ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Böyük fəlsəfi məzmunlu, dərin fikirlər, milli nöqteyi nəzərdən İslam və Türk dünyasının qiymətli əsəri kimi xarakterizə edilən bu əsəri orijinaldan ingilis dilinə gözəl mütərcim Mələhət Babayeva tərcümə etmişdir. “Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” əsərinin tərcüməsi və şərh” (“The translation and explanation of Hussein Javid’s “Topal Teymur” play”) adlandırılan bu əsərə geniş müqəddimə yazan mütərcim ilk öncə dramaturqun öz tarixi əsərləri ilə şərqin ən aparıcı yazarlarından biri olduğunu qeyd edərək onun keçdiyi həyat yoluna nəzər salır, ilk təhsil illərini İranda, Təbrizdə olarkən Talibiyə mədrəsəsində aldığını, sonra isə ali təhsilini Türkiyədə İstanbul Universitetində başa vurduğunu və bu illər ərzində “Səyavuş”, “Xəyyam”, “Topal Teymur”, “Atilla”, “Çingiz” kimi tarixi dramalarını yazdığını vurğulayır. Dramaturqun İstanbulda olarkən Türkiyə həyatından bəhs edən “Uçurum” və “Afət” faciəsini xarakterizə edən mütərcim əsasən dramaturqun 1925-ci ildə qələmə aldığı tarixi dramı olan “Topal Teymur” əsəri üzərində dayanır. “Topal Teymur” dramının iki güclü hökmdar arasında gedən müharibədən bəhs etdiyini qeyd edən müəllif Teymurun həyat yoluna nəzər salır, onun 1336-cı ildə Səbz şəhərində (indiki Özbəkistan Respublikası) Xoca-İlqar kəndində anadan olduğunu, Barlas qəbiləsinə mənsub olaraq ana tərəfdən Çingiz xan nəslindən sayıldığı haqda məlum olan faktlara toxunur. Müəllif, eyni zamanda Teymurun Əmir Teymur, Teymur xan, Teymur Gürgan kimi adları olsa da, onun Teymur Ləng kimi tarixdə ən güclü bir hökmdar tək iz qoyduğunu qeyd edərək onun

bir çox hökmdarlara xidmət etdiyini, məhz hakimiyyət uğrunda müharibə apararkən çiyindən və sağ ayağından yaralandığı üçün şikəst olduğunu və Topal Teymur adını aldığı vurğulayır.

Son dərəcə hərbi təcrübəsi, bu sahədə qeyri-adi bacarığı, təşkilati məsələlərdə böyük istedadı olan Teymur Ləng 1370-ci ildə 35 yaşı olarkən Əmir Teymur kimi yüksək titulu qazanmışdır. Tarixdən də məlumdur ki, Əmir Teymur otuz beşdən artıq müharibə apararaq Xorasan, Səbzvar, Nişapur, Sistan, Mazandaran kimi vilayətləri zəbt edərək sonralar Azərbaycanı, Təbrizi, eləcə də Naxçıvanı əsarət altına almış, Gürcüstanı, İrani, İraqı, Mosulu, Diyarbəkiri, biri-birinin ardınca ölkələr zəbt etmiş, sonralar Hindistan hökmdarı IV Şah Məhəmmədi məğlub edərək paytaxt Dehlini və bir çox şəhərləri almış, 1400-cü ildə Sivası dağıdaraq Hələbi və Şamı Misir hökmdarlarından alaraq böyük Türk Sultanı Yıldırım Bəyazidi məğlub etmiş, Çini fəth etmək üçün gedərkən 1405-ci ildə 71 yaşında yolda vəfat etmişdir. Böyük fəth Əmir Teymurun şücaətindən, onun bir çox hökmdarlardan, xüsusilə Sultan Yıldırım Bəyaziddən daha güclü, daha səriştəli olduğunu vurğulayan müəllif yazır: *“Tarixi mənbələrə görə, Teymur iradəyə güclü, siyasətdə son dərəcə ehtiyatlı, xaraktercə möhkəm və həm də qantökən olmasına rəğmən mərhəmət hissində də malik idi”*[119, s.4]. Tədqiqatçı alim Tahirə Məmmədin qeyd etdiyi kimi, *“Hər kəs sınağa çəkildiyi əsas cəhətlə bərabər, bir də mərhəmət göstərib-göstərməyəcəyi, bağışlayıb-bağışlaya bilməyəcəyi ilə sınıxılır. Bu baxımdan, yəni insan və mərhəmət baxımından Cavidin “Topal Teymur” əsəri diqqəti daha çox çəkir. Böyük məqsədlər uğrunda saysız-hesabsız qanlar tökən Teymur, heç də insani duyğulardan məhrum deyil”*[62, s.48]. *“Teymur nə qədər zalım, qantökən, qəddar olsa da, onun inşa etdirdiyi binalar, dağıtdıqlarından qat-qat çox olmuşdur”*[119, s.4]. Əmir Teymur nə qədər zalım olsa da, zəbt etdiyi şəhərləri yandırsa da, təkəbbürlü hökmdarları, güclü qəhrəmanları məğlub etsə də, lakin elmə, alimlərə, şeyxlərə, şairlərə böyük ehtiramla yanaşardı. Böyük hökmdar Əmir Teymur tez-tez onların məclislərində olar, bəzən onların bəhslərində də iştirak edərdi. Onunla bəhs edən, elmi mübahisələrdə, hətta onunla razılaşmayanları belə hökmdar qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırardı. Əmir Teymur işğal etdiyi ölkələrdən nadir kitabları, əlyazmaları Səmərqəndə gətizdirər,

sarayında dövrünün görkəmli alimlərini saxlayardı. Bu alimlər arasında Mövlana Əbdülcabbar Xarəzmi, Mövlana Şəmsəddin Münşi, Mövlana Bəxrəddin Kaşi, Cəlal Həqqi və digər elm adamları vardı. Bir çox tədqiqatçıların fikirlərinə əsasən, Əmir Teymuru tarixi bir şəxsiyyət kimi xarakterizə edən tədqiqatçı macar professoru German Vamberinin yazdıqlarına əsasən hökmdarın türkcə təmiz yazdığını vurğulayır. Həqiqətən də macar alimi tarixi faktlar əsasında yazdığı əsərində Əmir Teymuru böyük şəxsiyyət kimi, “ilahidən sərkərdəlik görəvinin verildiyi bir şəxs” kimi təsvir etmişdir... gənclikdən etibarən şücaət və qeyrəti, süvarilikdəki məharəti görünəndə atası buna son dərəcə diqqət edib, ona islam əqidəsində, islam ruhunda tərbiyə etmişdi. Teymur gəncliyindən ölkədə moğol hakimiyyətini devirmək, əməlləri ilə yüksələn bir məsləkdə bəslənmişdir”[91, s.293].

Böyük dramaturq Hüseyn Cavid “Topal Teymur” dramını tarixi faktlar əsasında qələmə alsada, dövrün bütün çağlarının ən vacib hadisələrini də bu əsərdə səciyyələndirmişdir. Dramaturqun əsərdə təsvir etdiyi obrazlar fikirlərin və ideyaların sistemli şəkildə həllində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əsərin əsas qayəsi əsrin fəlsəfəsindən götürülsə də, pyes totalitar rejimin ideologiyası üzərində qurulmamışdır. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir və filosofu Hüseyn Cavid bütün təsir gücünü humanist ideyalarına, fəlsəfi özünüdərk və idealist dünya baxışına yönəltdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının ən məşhur fəlsəfi şairlərindən biri sayılan Hüseyn Cavid “Topal Teymur” əsərində Şərq həyatını, Türkiyə ideyalarını, beynəlxalq problemləri humanizm nöqterin-nəzərdən işıqlandırmışdır.

Hüseyn Cavid böyük eşqlə qələmə aldığı “Topal Teymur” tarixi dramı ilə bütün türkdilli xalqların faciəsini təsvir etməklə, eyni zamanda onların bu faciədən qurtulmaq yollarını ancaq ədalət yolu ilə görürdü. Bu fikir, bu istək əsərin ingilis dilinə tərcüməsində də öz əksini tapır. Öz gücünə əmin olan və dünyanı fəth etmək arzusu ilə yaşamaq Əmir Teymurun fatehliyinin əzəmətindən doğurdu. Hüseyn Cavid əsərində bu fatehlik əzəmətini qələmə almış, pyesin ilk başlanğıcında bunu belə təsvir etmişdir:

“Səmərqənddə, Əmir Teymurun sarayında Şərq zövqünə uyğun süslü bir salon... Salonun içi Türkiyə, İran və Hindistan məfruşat ilə döşənilmiş... Dört guşədə

gümüşdən yapılmış birər qartal, ortada altun sütunlar, yıldızlı masalar və sandaliyələr... Qarşıda böyük bir pəncərə, pəncərədən görünən son dərəcə baxımlı və çiçəkli gözəl bir bağça nəzərləri oxşar. Olqa pəncərə önündə ətrafı seyrə dalmış görünür. Dışarıda əsgəri marş çalınır” [43, s.96].

Bu hissənin ingilis dilində tərcüməsinə baxaq:

“In Samarkand, in the sitting-room of Teymur’s palace that is decorated according to the eastern taste... The sitting-room has been covered with Turkistan, Iran and Indian kilims and carpets...

Silver eagles standing in every corner, gold columns in the middle, shiny tables and chairs... a big window in facing, beautiful and well-groomed garden with flowers which could be seen through the window, created wonderful view... Seems Olga outing around thoughtfully... Military song is being performed outside”[119, s.41].

Mütərcim Mələhət Babayevanın məharətlə etdiyi bu hissənin ingilis dilinə tərcüməsinə baxanda görürük ki, tərcümə orijinala eyniyyət təşkil edir. Məzmun və formada heç bir dəyişiklik yoxdur. Səmərqənddə Əmir Teymur sarayında təsvir olunan hadisə tərcümədə də qorunub saxlanılmışdır. Ancaq tərcümədə “Əmir” sözü ixtisar edilmiş, bu da Teymurun bir sərkərdə, hökmdar olmasına az da olsa xələl gətirir, onun adı bir şəxs olmasını xarakterizə edir.

Pyesin başqa bir hissəsinin orijinalına baxaq:

“Olqa: Allah eşqinə bu əsgərlər nərəyə gedir. Bu hazırlıq neçindir əcaba?

Orxan: Yeni bir müharibə varmış.

Olqa: Ah, müharibə, daima Müharibə!... Əcabə nəyəyə, kiminlə?

Orxan: Onu yalnız Qızıl Qaplan bilir. Əvət Əmir Teymurun planını bizim kimi kiçik yaradılmışlar bilməzlər.

Olqa: Halbuki onun üzündə heç bir şiddət və həyəcan izi yox... hər zaman vüqar və ciddiyyəti, hər zamanki halı üstündə.

Orxan: Böyük qəhrəmanlar şiddət və qəzəb zamanlarında daha mülayim və həlim görünürlər.

Olqa: Orxan! Səndəmi gedəcəksən?

Orxan: Əlbəttə, heç onsuz olurmu? Biz türklər çadır altında doğular, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölürüz” [43, s.97].

Burada təsvir edilən Olqa Moskvadan kəniz kimi gətirilsə də, əslində knyaz qızıdır. Orxan isə bütün vücudu ilə türk oğlu, vətəninə, torpağına bağlı bir türk əsgəridir. Bütün bu incə məqamları izləyən mütərcim tərcümədə öz bacarığını göstərmişdir.

İngilis dilində olan tərcüməyə baxaq:

“Olga: For God’s sake, tell me where these soldiers are going? For what are these preparations?”

Orkhan: There is a new war.

Olga: War! War, always war. Who knows where? With whom?

Orkhan: Only the GOLDEN LION knows it. Poor beings like us, can never know Teymur’s plan.

Olga: Whereas, there is not any agitation and strength in his face. As usual he is so strict and pride!

Orkhan: At the time of anger and strength, great hero looks more calm and gentle.

Olga: Orkhan, will you go, too?

Orkhan: Yes, probably. How could I do without it?! We Turks were born in the camps and die in deserts, in bloody wars” [119, s.42].

Burada Orxanla Olqa arasında gedən dialoqdan aydın olur ki, hansı şəraitdə olursa olsun türk əsgəri öz sərkərdəsinə sadıq bir döyüşçüdür. Bu əsgərlər öz həyatlarını döyüşsüz, müharibəsiz təsəvvür etmirlər. Döyüş onların həyatından qat-qat üstündür. Bu əsgər öz sevgisini döyüşdə, müharibədə və qalibiyyətdə görür. Bu inam türklərin bütün dünyaya hakim olmasına bir mesajdır.

Bu parçanın ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə nəzər yetirəndə tərcümənin necə uğurla edildiyinin şahidi oluruq. Lakin bu hissədə də “Əmir Teymur” ifadəsində “Əmir” sözü ixtisar edilmiş, “Qaplan” sözü isə “Lion” – Aslan-Şir kimi tərcümə edilmişdir. Halbuki “Qaplan” sözü “Tiger” (Pələng) mənasını verir.

Hüseyn Cavidin 5 pərdəli bu tarixi əsərində maraqlı məqamlardan biri də əsərdə təsvir edilən qadın obrazlarıdır. Bütün əsərlərində olduğu kimi, “Topal Teymur” əsərində də bir neçə qadın obrazları vardır ki, bunlar da Olqa, Almas, Dilşad bə başqalarıdır. Əsərdə təsvir edilən *“Dilşad xanımda Əmir Teymur məhəbbətinə sdaqət, halallıq, düzlük və ləyaqət vardır... Dilşadın saflığı, amiranəliyi, məğrurluğu, hiyləsiz hərəkətləri Əmir Teymura xoş gəlir... dramdakı Olqa özünün zəifliyi ilə diqqəti çəkir. O, “şeytan bir mələkdir”. Məqsədi Dilşadın ürəyinə qışqanclıq toxumu səpib, onun ailəsini dağıtmaqdır”* [17, s.147].

Pyesdən bir hissənin tərcüməsinə baxaq:

“Teymur: Mənə bax, Dilşad! Daha dur, sözüm bitmədi. Səni çox sarsılmış və həyacanlı görürəm. Unutma ki, sən Teymur hərəmisən. Söylə, açıq söylə, üz-gözünü saran bu fırtınalı buludlar nədən irəli gəlir?

Dilşad: Ah, bu aşiftə qız... Olqa!

Teymur: Nə var, nə olmuş?

Dilşad: Zavallı Almasa göz verir də, işıq vermir. Hər gün yeni bir sevgi, hər gün yeni bir təranə. Bilməm ki, Orxandan nə istəyir?

Almas: Hətta əvət hətta!... (Sözünü bitirəməz).

Dilşad: Ah. Hər halda Olqa buradan dəf edilməli” [43, s.103]...

Bu hissənin ingilis dilində tərcüməsinə baxaq:

“Teymur: Listen Dilshad! I have not finished talking with you, yet. I see you are very pale and worry. Do not forget that, you are Teymur’s harem. Tell me clearly, what is the reason of your sadness?

Dilshad: Oh, this immoral lady... Olga!

Teymur: What has happened?

Dilshad: She gives no rest over poor Elmas. She begins every new day with new love. I don’t know what does she want from Orkhan?

Elmas: Even, yes even...(Was interrupted)

Dilshad: Probably, she should to leave...” [119, s.49].

Bu hissədə verilən söz və ifadələr tərcümədə qorunub saxlanılmış, heç bir ixtisara yol verilməmişdir. Bu bir daha onu göstərir ki, mütərcim Hüseyn Cavid

dünyasına, onun zəngin yaradıcılığına bələddir, eləcə də böyük dramaturqun tarixi əsəri olan “Topal Teymur”la bağlı yazılan əsərləri və deyilən fikirləri dərinlən mənimsəmişdir. Dramaturqun çoxşaxəli irsi həmişə maraq dairəsindədir və böyük yazarın əsərlərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi davam etdirilir.

XX əsrin ilk çağları Azərbaycan ədəbiyyatı, eləcə də milli poeziyanın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, belə bir ədəbi mühitdə *“Azərbaycan romantik poeziyasının fəth etdiyi zirvədə qürurla dayanan, daim xoşbəxt gələcək və azadlıq ideyaları uğrunda çarpışan şairlər yetişmişdir ki, onların sırasında Hüseyn Cavid, Əlibəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhətlə yanaşı Abdulla Şaiqin də adı fəxrlə səslənir”* [125, s.8]. Böyük şairin müxtəlif janrlarda yazdığı əsərləri, tərcüməçilik sahəsində gördüyü əvəzsiz işlər ədəbiyyat xəzinəsini zənginləşdirən ən mötəbər mənbədir. Məhz bu baxımdan yaradıcılığı ilə həmişə digər şairlərə örnək olan Abdulla Şaiq, eyni zamanda öz sələflərinin də əsərlərindən bəhrələnmiş, onları yüksək dəyərləndirmişdir. Məhz bu baxımdan *“alim, ədəbiyyatşünas, folklorçu kimi də çalışan Abdulla Şaiq klassik ədəbiyyat yönümündə araşdırmalar aparır. Onun Nizami, Füzuli, Nəsimi, Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Cəlil, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi kimi sənətkarlar haqqındakı fikirləri bu gün də dəyərlidir”* [134].

Çoxşaxəli yaradıcılığı ilə ədəbi məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi, həm şair, dramaturq, nasir, maarifçi, pedaqoq kimi Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsini öz zəngin irsi ilə zinətləndirən Abdulla Şaiq keşməkeşli bir həyat yaşamışdır. Hələ kiçik yaşlarından, on iki yaşında olarkən anası ilə birlikdə Xorasana getməyə məcbur olsa da, burada olduğu on il müddətində fars dilini mükəmməl öyrənən Şaiq eyni zamanda Qərb ədəbiyyatını, eləcə də Rus yazarlarının əsərlərini də mütaliə edirdi.

“Bir şair kimi ədəbi fəaliyyətə başlayan Şaiqin ilk romantik şeirlərində həyatdan şikayət motivləri qüvvətlidir... İctimai həyatdakı haqsızlıqları incə şair qəlbilə duyan Abdulla Şaiq eyni zamanda onların aradan qaldırılmasına çarə axtarır. Lakin o, əsl çarəni tapa bilmədiyindən, bəzən ümitsizliyə, hətta bədbinliyə qapılırdı” [51, s.145]. Biz sonrakı çağlarda şairi sanki hayqıraraq coşqun, çılğın, mübarizə ruhlu bir şair kimi görürük. Böyük sənətkarın “İrəli”, “Cəhalətlə mücadilə”, “Hamımız bir günəşin

zərrəsiyik” və başqa şeirləri buna bariz misaldır. Bu kimi şeirlərində şairin artıq “*ictimai həyatdakı haqsızlığa həsr olunmuş şikayət motivləri get-gedə üsyankarlıq hisslərinə, qüvvətli etirazlara çevrilir... “Vətən və xalq məhəbbəti onu bu mübarizəyə ruhlandırır, qələbəyə inamını artırır”* [51, s.145-146].

Şairin 1914-cü ildə qələmə aldığı “İrəli” şeirində bu hiss və həyəcan daha aydın görünür:

*İrəliyə doğru yürü, yersiz arxana baxma!
Gələcəyi düşün daim, onu gözdən buraxma!
Unutma ki, o alnın altında nurlu gözlər
İrəlini görmək üçün verilmişdir, yol izlər.
Sən o parlaq yol izləyən gözlərini daima
İrəliyə dik hər zaman, yürü, yürü, durma, arş!* [1, s.161].

Artıq bu misralarda heç bir bədbinlikdən, qüssə, qəm, kədərdən bir nişanə belə yoxdur. “*Abdulla Şaiqin yaradıcılığı xalqın ziddiyyətli və yaxın, mürəkkəb tarixi keçmişinin bədii salnaməsidir... poeziya və nəsrin müxtəlif janrlarında gözəl sənət nümunələri yaradan Abdulla Şaiqin əsərləri dövrün ədəbi prosesinin ancaq məzmununa, ruhuna, xarakterinə yox, eyni zamanda inkişaf meyllərinə ciddi təsir göstərmişdir*” [1, s.133].

Onu da qeyd edək ki, ta qədimdən günümüzədək böyük bir dövrü əhatə edən, müxtəlif janrlarda yazıb-yaradan klassik Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən ibarət olan və ingilis dilində nəşr edilən “Azərbaycan poeziyasının antologiyası”nda görkəmli şair Abdulla Şaiqin də ədəbi irsindən bir neçə poetik nümunənin tərcüməsi verilmişdir. Yuxarıda verdiyimiz şeir parçasını ingilis dilinə klassik şeirin gözəl tərcüməçisi Dorian Rottenberq çevirmişdir. “İrəli” şeirindən bir parçanın tərcüməsinə baxaq:

*Go forward, never turn back if there is no need.
Think of days to come, to the future alone pay heed.
Remember, those starry eyes, the ornaments of your head
Are given to you to see only that which lies ahead.
Let your eyes watch the radiant road that leads you onward to light.*

Always strive forward, my love, do not stop, keep your aim in sight

[113, s.270].

Sətri tərcüməsi:

İrəliyə doğru get, heç vaxt geriyə dönmə, ehtiyac yoxsa əgər.

Gələn günləri düşün, yalnız gələcəyə diqqət yetir.

Yadda saxla, başının bəzəyi olan o ulduz kimi parlayan gözlər

Sənə ancaq irəliyə uzanan yolu görmək üçün verilib.

Qoy gözlərin səni işığa aparan parlaq yolu izləsin.

Həmişə irəliyə can at, əzizim, dayanma, məqsədinə çat.

Abdulla Şaiq şeirində olan gələcəyə inam, qarşıda cənnət kimi bir diyarın olduğunu göstərən və məhz bu səadətə çatmaq üçün ancaq irəliyə doğru səslənən şüarı tərcümədə də əks olunmuşdur. Şaiq şeirində olan hiss, həyəcan, intonasiya tərcümədə qorunmuşdur.

“Abdulla Şaiqin romantik-realist üslubu onun şeirlərinin dilinin sadəliyi, aydınlığı ilə seçilir...onun lirikasında ənənəvi təsvir vasitələrindən başqa, yeni təşbehlərə də müraciət edilmişdir. “Zamanın inqilabçılarına” şeirində inqilabçıların “vətən qayıqçıları”na, “elin şanlı hayqırıqçıları”na bənzədilməsi mənalı olduğu qədər də yenidir” [36, s.152].

Hardasız, ey vətən qayıqçıları!

Qaldı dərya üzündə yelkəniniz.

Susdunuz, yox sədavü şivəniniz,

Ey elin şanlı hayqırıqçıları! [1, s.336].

Abdulla Şaiqin bu şeirində nigarançılıq, küskünlük hiss olunsa da, gələcəyə, işığa o qədər inam var ki, o bu inamla irəlidə yaranacaq azad, xoşbəxt həyatı görür. Onun əksər şeirlərində belə güclü çağırış və həyəcan dolu misralar var. İstedadlı mütərcim Dorian Rottenberq bu misraları da məharətlə tərcümə etmişdir:

Where are you, helmsmen of our native land?

Your ships are tossed on the waves of the ocean.

Is it silenced, your voice full of fire and emotion?

O my people's glorious heralds, respond! [114, s.269]

Sətri tərcüməsi:

*Hardasınız, vətənimin qayıqçıları?
Gəmiləriniz dəryanın dalğaları üstündə qalıb.
Odlu-həyacanlı səsiniz susdumu?
Ey elimin şanlı carçıları.*

Bu şeirində böyük sənətkar, Abdulla Şaiqi azadlıq carçısı kimi görürük. Bu axtarış yollarında şair həqiqətən də zamanının inqilabçılarına “Hardasız, ey vətən qayıqçıları” kimi müraciət edir, onları qorxmamağa, fırtınalı dalğalarla çarpışmağa səsləyir:

*Əldə etmək üçün böyük əməli
Qorxmayın, hər igidcə qalxırsınız.
Fırtına, dalğalarla çarpırsınız,
İrəli, arqadaşlarım, irəli [1, s.336].*

Bu misraların ingilis dilinə edilmiş tərcüməsinə baxdıqda, bir daha əmin oluruq ki, mütərcim böyük istəklə Abdulla Şaiq irsinə müraciət etmiş və nəticədə onun tərcümələri uğurlu alınmışdır:

*Strive forward to reach your great destination,
Arise and struggle, alert and brave.
Fight with the tempest and storm the wave,
Forward, my heroes, with determination! [114, s.269].*

Sətri tərcüməsi:

*Böyük məqsədə çatmaq üçün irəliyə can at.
Qalx və döyüş, zirək və cəsur ol.
Fırtına, tufanla dalğalarla döyüşün,
İrəli, qəhrəmanlarım, əzmlə!*

“Azadlıq uğrunda vuruşan, inqilab bayrağını yerə qoymayan mübariz insanların, proletariat və onun partiyasının böyük əməllərilə yaxından tanış olmaq bu axtarış yollarında şairi çətinliklərə salır... bu axtarış yollarında şair həyat həqiqətinə get-gedə yaxınlaşır, onun xəyalında real lövhələr daha geniş yer tutmağa başlayır” [51, s.146]. Buna rəğmən böyük sənətkarın 1910-cu ildə qələmə aldığı “Hamımız bir

günəşin zərrəsiyik” şeiri daha xarakterikdir. Bu şeirdə artıq Abdulla Şaiq bütöv bir xalqın ayrılmaz olduğunu, bu xalqın birliyini, heç bir qüvvənin bu birliyi ayırmağa qadir olmadığını inamla, qətiyyətlə tərənnüm etmişdir. “Abdulla Şaiqin yaradıcılığında bu sevgi ideali daha geniş məzmununda yer alır. Belə ki, şair “biz” deyərkən bir neçə milləti, bir neçə xalqı deyil, bütün insanlığı nəzərdə tutur... dünyanın xilasını arzu edərək nicat yolunu bəşəri birlikdə görür. Abdulla Şaiq üçün insan məfhumu daha geniş məzmununa malikdir, bu məzmundan bəhs edərkən şair üçün milli və irqi fərq mövcud deyil [63, s.83].

Hamımız bir yuva pərvərdəsiyiz!

Hamımız bir günəşin zərrəsiyiz!

Ayramaz bizləri təğyiri-lisan,

Ayramaz bizləri təbdili-məkan.

Ayramaz bizləri İncil, Quran,

Ayramaz bizləri sərhəddi-şəhan.

Ayramaz bizləri ümman, mühit,

Ayramaz bizləri səhrayı-bəsit.

Ayramaz bizləri həşmətli cibəl,

Ayramaz Şərq, Cənub, Qərb, Şimal [4, s.34-35].

Bu birlik simvolu sayıla biləcək möhtəşəm şeirin ingiliscə tərcüməsinə baxaq:

Yet all of us come from a single nest,

All were born of the sun and fed at its breast.

No difference of language should tear us apart,

No distance should sever heart from heart.

Neither Gospels should part us nor the Koran,

Nor the boundaries set by shah or khan,

Neither rivers, nor lakes, nor seas, nor oceans,

Neither mountains, nor deserts, nor storms ferocious,

Neither North, nor South, nor East, nor West;

Let us tear hostility out of our breast [112, s.271].

Sətri tərcüməsi:

*Biz hamımız bir yuvadan gəlmişik,
Biz hamımız günəşdən doğulmuşuq, onun sinəsində böyümüşük.
Ayıra bilməz bizi heç bir fərqli dil,
Ayıra bilməz ürəklərimizi heç bir məsafə,
Ayıra bilməz bizi nə İncil, nə də Quran.
Ayıra bilməz şahların, xanların sərhədləri,
Ayıra bilməz nə çaylar, nə göllər, nə dənizlər, nə deryalar.
Ayıra bilməz nə dağlar, nə səhrələr, nə müdhiş qasırgılar.
Nə Şimal, nə Cənub, nə Şərq, nə də Qərb.
Gəlin, kini, ədavəti qəlbimizdən ataq.*

Mütərcim Dorian Rotenberg Azərbaycan xalqının birliyini, arzu və istəklərini özündə təzahür edən bu şeiri bacarıqla ingilis dilinə çevirmişdir. “*Ömrünün altmış ilini xalqına xidmətə yönəldən Abdulla Şaiq bir ədəbiyyatşünas-alim, bir çox dünya ədəbiyyatı örnəklərini dilimizə çevirən sənətçi, xalq elçisi, el ağsaqqalı kimi sayılıb, seçilib...bu gün də milli dövlətçiliyimiz və müstəqilliyimiz uğrunda mübarizədə Abdulla Şaiqin yeri daha aydın görünür*” [88, s.10].

Böyük sənətkarın əsərlərinin nəinki ingilis dilinə, dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilməsi zərurəti qarşımızda böyük vəzifələr qoyur. Bu, eyni zamanda möhtəşəm bir sənətkarın zəngin ədəbi irsinə ehtiram, gözəl bir töhfə olar.

3.2. Tərcümədə sənətkarlıq və fərdi üslub xüsusiyyətləri, milli koloritin saxlanması (Əhməd Cavad və Əliəğa Vahid poeziyası əsasında)

Öz milli təfəkkürü, azad düşüncə tərzi ilə dövrünün bir çox şairlərindən və yazarlarından fərqli mövqe tutan böyük sənətkar, mütəfəkkir Əhməd Cavad (1892-1937) öz yazı üslubu ilə qəlbləri titrədən bir irs qoyub getmişdir. Bu barədə oxuyuruq: “*Xalqımızın müstəqillik ideyalarına bütün həyatı boyu sadıq qalan, Azərbaycan poeziyasında yeni bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoyan Əhməd Cavad klassik ədəbiyyatımızda müstəsna rola malikdir. Onun zəngin yaradıcılığı milli*

azadlıq və istiqlal uğrunda mübarizə motivləri aparıcı mövqeyi ilə səciyyələnərək dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini özündə dolğun əks etdirir” [133]. Əhməd Cavadın sənət incilərində fəlsəfi-romantik hissləri əks etdirən məqamlarla bərabər, şeirlərinin cövhərini azadlıq, inqilabi ruh təşkil edirdi. Və bütün bunlar böyük şairi heç kimə bənzəməyən, öz yazı üslubu olan, fikirləri və düşüncələri aydın və eyni zamanda daima insanı düşündürən fikir dünyasının sahibi kimi diqqətə çəkirdi. *“Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin çox qısa bir müddətdə (1918-1920) hakimiyyətdə olmağına baxmayaraq, xalqın milli düşüncə və hisslərini öz poetik nümunələrində cəsarətlə, əzmlə tərənnüm edən şairlər sırasında azadlıq carçısı Əhməd Cavad da var idi*” [125, s.8].

Yaradıcılığı ilə həmişə diqqəti çəkən, lakin uzun illər ədəbi irsi kölgədə qalan, tənqid hədəfinə çevrilən, öz yenilikçi fikirləri ilə milli azadlıq və milli birliyi tərənnüm etdiyi üçün repressiya qurbanı, şəhid olan Əhməd Cavad ədəbi irsi sonrakı çağlarda tədqiq edilmiş, həm şair və həm də əvəzsiz tərcüməçi kimi diqqəti çəkmişdir. Şairin tərcüməçilik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən böyük alim, tədqiqatçı Məmməd Arif yazırdı ki, *“1934-cü ildə Azərbaycanda Şevçenkonun seçilmiş şeirlərinin tərcüməsi “Kobzar” adı ilə nəşr edilmişdi. Bu kitaba daxil olan “İşçi qadın”, “Qafqaz”, “Vəsiyyə”, “Düşüncələrim”, “Sayıram günləri” və s. əsərləri Azərbaycancaya Əhməd Cavad və Mikayıl Müşfiq tərcümə etmişdi*” [59, c.III, s.405]. Çox ziddiyyətli yaradıcılıq yolu keçən Əhməd Cavad hərtərəfli bir şəxsiyyət idi. Həm ictimai xadim, pedaqoq, gözəl jurnalist, eləcə də islam dünyasına dərinlən bələd olan bir hüriyyətsevər şair kimi, həm də Qərb dünyasının sənət incilərini doğma ana dilimizə tərcümə edən əvəzsiz bir mütərcim idi. Onun tərcüməçilik fəaliyyətini, xüsusilə Şekspirin gözəl tərcüməçisi kimi xarakterizə edən tədqiqatçı Nigar İsgəndərova Əhməd Cavad dünyasını haqlı olaraq yüksək qiymətləndirərək yazır: *“Şekspirin məşhur əsərlərindən “Otello”, “Romeo və Cülyetta”, əsərlərinin tərcümələrinin səciyyəvi məziyyətlərinə diqqəti cəlb edərək digər tərcüməçilərlə müqayisədə onun tərcümə təcrübəsinin yeni tapıntı və üslubi yeniliklərlə zəngin olduğunu görürük*” [108, s.29].

Azad düşüncə sahibi olan və üfüqlərədək yüksələn bu hiss, duyğunun sahibi olan Əhməd Cavad poetik irsindən ingilis dilinə az da olsa, tərcümə edilən nümunələrlə ingilisdilli oxucular tanış olmuşlar. Onu da qeyd edək ki, *“XX əsrdə Azərbaycan xalqının hüriyyət, istiqlal arzularını öz şeirlərində poetik yanğı ilə ifadə etmiş... xüsusilə poetik irsi istiqlal dövrü ədəbiyyatının ideya baxımından formalaşmasında böyük rol oynamışdır”* [14, s.12].

Əhməd Cavad şeiri çox axıcı, musiqi ruhlu poetik incilər olsa da, minillik böyük bir dövrü əhatə edən, 1969-cu ildə ingilis dilində nəşr edilən “Azərbaycan poeziyasının antologiyası”nda şairin şeirlərindən nümunələr verilməmişdir. Məhz sonrakı çağlarda, 2010-cu ildə İslamabadda nəşr edilən “Azərbaycan poeziyası” (Dəryadan bir damla) antologiyasında şairin Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi səslənən “Azərbaycan, Azərbaycan!” və “Azərbaycan bayrağına” adlı şeirləri ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Böyük şairin bu şeirlərini ingilis dilinə Aynur Hacıyeva çevirmişdir.

Böyük söz ustadı Əhməd Cavad yaradıcılığı ölkəmizdə müstəqillik əldə edildikdən sonra daha çox maraq dairəsində olmuş, ardıcıl olaraq şairin şeirləri ingilis dilinə tərcümə edilərək, hətta ali məktəb dərslərinə də salınmışdır. Böyük şairin “Azərbaycan, Azərbaycan” şeirini orijinaldan ingilis dilinə mütərcim, şair Vahid Ərəbov (Türksoy) poetik tərcümə edərək dərsliyə salmışdır. Çox fərəhli haldır ki, Azərbaycan və ingilis dilində olan “Poeziya çələngi” (“The Garland of Poetry”) toplusunda ustad şairin də poetik incilərindən biri, dillər əzbəri olan və bəstəkar qüdrəti ilə müğənnilər tərəfindən ifa edilən “Çırpınırdı Qara dəniz” (“Throbbing was the Black Sea raged”) şeiri və Dövlət Himni kimi səslənən məşhur “Azərbaycan, Azərbaycan” şeiri ingilis oxucularına təqdim edilmişdir.

Qeyd edək ki, ta qədimdən müasir dövrdə böyük bir dövrü əhatə edən bu topluda hər şairdən bir seçmə nümunələr verilmiş, nəğmələr, bayatılar yer almışdır. Bu poetik inciləri ingilis dilinə tərcümə sahəsində böyük təcrübəsi olan, Qərb aləminin korifeyi sayılan Şekspir dünyasını Azərbaycan oxucularına çatdıran, eyni zamanda bir çox məşhur ingilis şairlərinin şeirlərinin gözəl tərcüməçisi olan Sabir Mustafa çevirmişdir. Bu poeziya çələnginə yazılmış ön sözdə deyilir: *“Sabir Mustafa*

poeziyanı tərcümə etməyə mənəvi haqqı olan tanınmış Azərbaycan türk şairidir...elə düşünürük ki, bu dəyərli toplu şeiri oxuyub sevənlərə, fəlsəfi düşüncələr axtarışında olanlara yaxşı bir töhfə olacaqdır” [5, s.3-4].

Təlatümlü bir həyat keçirən böyük şairin vətəninə, xalqına olan həddsiz sevgisi onun hər misrasında duyulur. *“Əhməd Cavadın poeziya və publisistikası sosial-siyasi ayıqlıq, türklük sevgisi və tərənnüm pafosu ilə diqqəti cəlb edir. Bu müəllifin əsərlərində ara-sıra kədər notları duyulsa da, nikbinlik və inam hakimdir” [65, s.138].*

Məhz bu inam və nikbinlik onun şeirlərinin əsas qayəsidir. Biz şairin dillər əzbəri olan *“Azərbaycan, Azərbaycan!”* şeirinin – Himninin ingilis dilinə edilmiş müxtəlif tərcümələrinə baxaq:

Azərbaycan, Azərbaycan!

Ey qəhrəman övladın

Şanlı Vətəni!

Səndən ötrü can verməyə

Cümlə hazırız!

Səndən ötrü qan tökməyə

Cümlə qadiriz!

Üçrəngli bayrağınla

Məsud yaşa! [21, s.209]

Dilində Azərbaycan kəlməsi, Vətən kəlməsi olan azadlıq nəğməkarı Əhməd Cavad hər an doğma diyar üçün canını verməyə hazır, mübariz bir əsgər kimi, döyüşçü kimi görünür. Bu şeiri ilk öncə ingilis dilinə çevirən Vahid Ərəbovun tərcüməsinə baxaq:

Azerbaijan, Azerbaijan!

The heroic patriots' glorious land!

To die for you we are glad and we are ready.

If there is need to shed blood, we are too ready.

With three coloured banner live happily! [116, s.118].

Sətiri tərcüməsi:

*Azərbaycan, Azərbaycan!
Qəhrəman vətənpərvərlərin şanlı vətəni!
Səndən ötrü ölməyə şadiq və hazırıq.
Əgər lazımsa, qan tökməyə də hazırıq.
Üçrəngli bayraqla xoşbəxt yaşa.*

Vətən eşqi ilə qəlbi döyünən, onun azadlığı üçün alışıb-yanan, qan tökməyə, şəhid olmağa müntəzir olan şair sonrakı beytdə də hər bir fərdin timsalında sanki özünü görür:

*Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu [21, s.209].*

Bu misralar ingilis dilində belə səslənir:

*Sacrifices too many done,
Every soldier to front's gone.
When your chest was field of battle,
Came back as a heroic son [116, s.118].*

Sətiri tərcüməsi:

*Qurbanlar həddən çox oldu.
Hər bir əsgər cəbhəyə gedib.
Sinən döyüş meydanı olanda,
Sən qəhrəman oğul kimi qayıtdın.*

Onu da qeyd edək ki, Vahid Ərəbovun tərcüməsində şeir orijinala uyğun olaraq eyni ritmdə Himn kimi oxunur. Hər bir ingilisdilli oxucu bunu ingilis dilində Azərbaycan Himni kimi oxuya bilər. Tərcümədə orijinalın formasının, məzmununu saxlanması vacib sayıldığı kimi şeirin ahənginin, intonasiyasının, ritminin də saxlanması önəmlidir.

Biz Sabir Mustafanın da tərcüməsinə baxaq:

*Azerbaijan, Azerbaijan!
Glorious motherland of brave son!*

*For you we are all ready to die in the battle.
For you we are all able murderers to murder and kill,
Be with your three - coloured banner for ever.*

*Thousands of men fell victim to you.
Your chest was field in fighting with the foe.
A soldier, deprived of rights, in struggle
Became the fearless, courageous hero [117, p.8].*

Sətri tərcüməsi:

*Azərbaycan, Azərbaycan!
Qəhrəman oğulların şanlı Vətəni!
Sənin üçün döyüşdə ölməyə hazırıq.
Sənin üçün qatillərin qanını tökməyə, öldürməyə hamımız qadirik,
Üçrəngli bayrağınla əbədi ol.*

*Minlərlə kəs sənə qurban getdi.
Sənin sinən düşmənlə döyüş üçün meydan idi.
Döyüşdə hüquqlarından keçən əsgər
Qorxusuz, cəsarətli qəhrəman oldu.*

Onu də deyək ki, şeiri poetik tərcümə etmək çətin bir yoldur, çünki hər misrada fikri olduğu kimi, heç bir söz artırıb-azaltmadan vermək mütərcimdən çox böyük bacarıq tələb edir. Aparılan müqayisə hər iki tərcüməçinin təcrübəli və istedadlı olduğuna əminlik yaradır. Əhməd Cavad ruhunun, mübariz çağırışının səsi tərcümədə də eşidilir.

“Azərbaycan, Azərbaycan” şeirinin digər bir tərcüməsi Aynur Hacıyevaya məxsusdur. İstedadlı mütərcim Azərbaycan poeziyası toplusunda bir çox şairlərin də şeirlərindən tərcümələr etmişdir. Biz müqayisə üçün məşhur olan bu şeirin digər tərcüməsini nəzərə çatdırırıq:

*Azerbaijan, Azerbaijan!
You are the country of heroes!*

*We will die so that you might be alive!
We will shed our blood to defend you!
Long live your three-colored banner!*

*Thousands of people sacrificed their lives!
You're become the field of battles.
Every soldier fighting for you,
Has become a hero [115, p.120].*

Sətri tərcüməsi:

*Azərbaycan, Azərbaycan!
Sən qəhrəmanlar ölkəsisən!
Biz elə öləcəyik ki, sən yaşaya biləsən!
Biz səni müdafiə etmək üçün qanımızı tökəcəyik!
Yaşasın sənün üçrəngli bayrağın!*

*Minlərlə şəxs öz həyatını qurban verdi!
Sən döyüş meydanı oldun.
Hər bir əsgər sənün üçün döyüşür.
Qəhrəman olur.*

Şeir nəsr yolu ilə tərcümə edilsə də, orijinalda olan fikir, ideya, şairin arzusu, istəyi oxucuya aydın olur, lakin təbii ki, orijinala məxsus gözəllik, axıcılıq, həyəcan, Vətənə sevgi, yüksək hisslə deyim tərzii hiss olunmur. Əhməd Cavad ölməz şairdir. Onun yüzlərcə şeiri, xalqın kədərini, dərini, ağrısını-acısını özünə hopduran misraları hələ öz dərin təhlilini gözləyir. Böyük mütəfəkkir şairin şeirlərinin Avropa dillərinə tərcümə edilməsinin vacibliyi ən ümdə məsələ kimi qarşıda durur.

Klassik Azərbaycan poeziyasının zirvəsində qərar tutan böyük Füzulinin fədakar yadigarı Əliağa Vahidin (1891-1965) ürəkləri oxşayan, dillər əzbəri olan, sevilə-sevilə oxunan qəzəlləri nəinki yaşadığı dövrdə, eləcə də sərhədlərdən kənar da tanınmış, “xalqın mənəvi qidası, bədii həzz mənbəyi”nə çevrilmişdir. “*Muğam sənətinin misli-bərabəri olmayan böyük məclislərində xanəndələrimizin xoş avazla*

oxuduğu qəzəllərdə milli şeirimizin korifeyi Məhəmməd Füzulinin, həm də Əliağa Vahidin adı daha çox səslənir... böyük söz ustadı olan Əliağa Vahid həqiqətən də mütəfəkkir, şeir-sənət mücahdi Füzulinin qəzəl məşəlinin pərvanəsi idi” [22, s.8].

Kiçik yaşlarından mədrəsəyə yol açan Əliağa İslam dünyasına, müqəddəs Qurani-Kərimin kəlamlarına bələd olmuş, sonrakı çağlarda mükəmməl təhsil ala bilməsə də, Allah elmi son dərəcə hafizəli, şeir-sənət aləminə fitrətən sahib olan bu gəncə nəsim olmuşdur. Yaşlılarından qeyri-adi bacarığı, istedadı ilə fərqlənən balaca Əliağa hələ o çağlarda şeirə, xüsusilə də o dövrdə yaşadığı mühitdə daha çox geniş yayılmış meyhanaya meyil göstərirdi. Bu istək onu meyhana məclislərinə aparır, məclislərdə gedən sənətkarlıq yarışını onun şeir qoşmaq, bədahətən söz söyləmək bacarığı üçün zəmin olurdur. Onu da qeyd edək ki, *“Əliağa Vahidin poetik yaradıcılığının mühüm bir hissəsinə satirik şeirlər və mənzum felyetonlar daxildir. O, ilk qələm təcrübələrindən başlayaraq son əsərlərinə kimi bu üsluba sadıq qalmış, Sabir ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından biri kimi tanınmışdır” [23, c.I, s.288]. Şairin daim öz sələflərinin ədəbi irsinə-poetik söz xəzinəsinə müraciət etməsi onun şeir aləmində sürətlə, özünəməxsus bir tərzdə sözünü qüdrətli şair kimi, qüdrətli sənətkar kimi deməsinə zəmin yaratdı. “Vahidin qəzəlləri müasirlərinin yazdıqları qəzəllərdən öz sadəliyi, səmimiyyəti, aydınlığı ilə çox fərqlənir. Bunun başlıca səbəbi odur ki, Vahid klassik səpkidə qəzəl yazanların, klassik şeiri aludəliklə onun əsrarına vaqif olduqlarını nümayiş etdirmək məqsədilə mümkün qədər qəliz, mümkün qədər mürəkkəb, məğzinə çətinliklə varıla bilən bir üslubla yazmayıb, əksinə böyük Füzulinin dediyi kimi “oxumaqda, yazmaqda asan” olan bir üslubda yazmağa çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur” [83, c.I, s.8-9].*

Onu da qeyd edək ki, şairin bu bacarığı o dövrdə tanınmış söz ustası, qəzəl xiridarı olan şair Mirzə Əbdülxaliq Yusifin diqqətini çəkmiş, o bu söz ustasına Vahid təxəllüsünü vermişdir. Bu adı doğruldan Əliağa Vahid həqiqətən də xalqın sevimli şairinə çevrilmişdir.

Əliağa Vahid poeziyasında obrazlı deyim tərzini, poetik bir biçimdə təsvir xüsusiyyətləri son dərəcə güclüdür, təkrar olunmazdır. Tələtömlü həyatının, yaşayış tərzinin çətinliklərinə baxmayaraq yaradıcılığında çoxluq təşkil edən qəzəllərinin

əksəriyyətində yüksək bəşəri məzmunu ifadə edən gözəlliyi tərənnüm edirdi. Bu çətinliklər heç bir zaman şairi sarsıtmamış, o, həmişə bu fırtınalı həyatın qarşısında məğrur dayanmışdır. Şairin fikrincə, əsl sənətkar, xalqın ədalətli carçısı olan əsl şair heç zaman kimlərsə tabeliyində olmamalı, kiməsə itaət etməməlidir. Məğrurluq Əliağa Vahid sənətinin əsas qayəsi olmuş, o, mənsub olduğu xalqın əyilməz oğlu kimi bu məğrurluğu ilə fəxr etmişdir. Ədəbi aləmdə lirik bir şair kimi tanınan “*Əliağa Vahid qəzəllərində mənə dərinliyi və təsir dairəsi xüsusi sənətkarlıq hüneri ilə təhlil edilən “eşq” əslində real bir keyfiyyətdir və insanın təbii meyil və hisslərinin tərcümanıdır. Bununla yanaşı... bu əlamətdar xüsusiyyətlərinə görə, şairin poetik dünyasında eşq, ilahi həqiqətin dərkə və müdafiəsi mövqeyində dayanır. Məhəbbətə könül bağlayan kəs hiylə və riya ilə barışa bilməz*” [26, c.I, s.212].

*Uyma hər zülfü qara, sevgili cananə, könül,
Bu vəfasızlar edərlər səni divanə, könül.*

*Mümkün olduqca çalış, yanmayasan eşq oduna,
Şəmdən gör nə çəkir hər gecə pərvanə, könül* [24, c.II, s.208].

Şairin böyük sənətkarlıqla, arifanə bir tərzdə könlünə xitabən söylədiyi və ifadə etdiyi mətləblər təkcə sevgilinin vəfasızlığına uymaq qorxusu deyil, burada daha dərin mətləblər gizlənir. “Eşq oduna yanmaq son məqamda yanıb kül olmaqdır”, – deyir şair. Bu müqəddəs hissi Əliağa Vahid poeziyasına müraciət edən və ingilis dilinə çevirən tanınmış mütərcim, Azərbaycan klassik poeziyasının ingilis oxucularına çatdırılmasında mühüm rolu olan Yucin Felcenhorun tərcüməsində də duyuruq:

*My heart, beware of maidens fair with tresses black and smart,
Their wiles will drive you to despair and make your wits depart.
How can a man so madly love and die not in the flame,
Just think of what the moths must bear that round a candle dart*
[122, s.275].

Sətri tərcüməsi:

Könlüm, qara və gözəl züflü gözəllərdən uzaq ol,

*Onların kələyi səni ümitsizliyə düçar edər və sənin aqlını aparar.
İnsan necə dəlicəsinə sevə bilər ki, odda yanıb ölməsin.
Düşün ki, pərvanə şamın çevrəsində nəyə dözüür.*

Söz sənətinin böyük ustadı Əliəğa Vahid çox sadə, aydın bir tərzdə eşqin başa bəla olmasını “pərvanə-şam” kimi klassik poeziyadan gələn ifadələri əks etdirir, çünki şair qələmə aldığı mövzuya tam mənasında bələddir, məhz bu baxımdan onun yaratdığı əsl sənət əsəridir. İstedadlı mütərcim Yucin Felcenhor orijinalda əks olunan fikri bacardıqca oxuculara çatdırmış, qəzəlin məzmununu saxlamışdır. Biz qəzəlin sonrakı beytlərinə nəzər yetirdikdə burada da Yucin Felcenhorun daha dəqiq olması görünür:

*Sən hələ eşq kəməndində əsir olmamısan,
Uyma Məcnun kimi hər zülfü-pərişanə, könül.
Güldə olsaydı vəfa, xar ilə yar olmaz idi,
Bülbülün ahi yayılmazdı gülüstanə, könül [24, c.II, s.208].*

Mütərcim Yucinin tərcüməsində bu beytlər belə səslənir:

*For you have not been yet ensnared within the net of love,
Do not be tempted, like Medjnun, by tresses loose, o heart!
If Rose were faithful, she would not be friendly with the thorn,
And Nightingale in garden fair would not despair and smart
[122, s.275].*

Sətiri tərcüməsi:

*Sən hələ eşq yuvasının tələsinə düşməmişən,
Məcnun kimi zülfü pərişanlara tovlanma, könül!
Əgər Qızıl gül vəfalı olsaydı, tikanla dostluq etməzdi,
Bülbül də gülüstanda gözəldən ümidini kəsməzdi.*

Şair burada uzun əsrlərin sınaqlarından keçib gələn “*Divan ədəbiyyatının ən çox işlənən nəzm şəkillərindən biri... gözəl bir ifadə və aşiqanə bir kəlam*” [85, s.238] olan, şeirin zirvəsi sayılan qəzəl janrında fikrini elə məharətlə ifadə etmişdir ki, hər misra rəmzi mənə daşımaqla bərabər sanki zərb-məsəldir. Bu baxımdan onun

qəzəllərinin “həzz mənbəyi”nə çevrilməsi təbiidir. Qəzəldə olan məna çaları ingilis dilinə tərcümədə qorunub saxlanılmışdır. Eyni zamanda mütərcim heç bir ixtisara yol vermədən qəzəli uğurla tərcümə etmişdir. Biz qəzəlin sonrakı beytlərinə nəzər salanda istedadlı mütərcim Yucin Felcenhorun bu çətin və şərəfli işə necə böyük məsuliyyətlə yanaşdığının bir daha şahidi oluruq:

*Aşına olmaq əbəsdir bu pəri çöhrələrə,
Yenə bir gün olacaqlar sənə biganə, könül.*

*Sevdiyən olsa Züleyxayi-zaman, sən Yusif,
Məkr edib saldıracaqdır səni zindanə, könül.*

*Vahidin ömrü bütün nazlı gözəllərlə keçib,
Bu həqiqət sözü zənn eyləmə əfsanə, könül [24, c.II, s.208].*

Bu misraların ingilis dilində səslənməsinə baxaq:

*To be a friend of charmers is a woeful thing, indeed,
There'll come a day, they'll turn away, from you they will depart.*

*If new Zuleika were your love, and you a Yusuf were,
Aspersions soon would hasten you into the grave, o heart!*

*Among prim beauties did Vahid spend all his adult days,
Think not this truthful word absurd, I beg of you, o heart![122, s. 275].*

Sətri tərcüməsi:

*Bu afətlərin dostu olmaq həqiqətən fəlakətdir.
Bir gün gələcək, onlar dönəcək, səndən ayrılıb gedəcəklər.
Əgər yeni bir Züleyxa sənə sevgilin olsaydı, sən də Yusif olsaydın,
Böhtanlar atıb səni tezəcə qəbrə atardı, ey könül!
Vahid bütün yetkin çağlarını ciddi gözəllərlə keçirdi,
Bu həqiqət olan sözü mənasız hesab etmə, rica edirəm, ey könül!*

Mütərcim tərcümə zamanı qəzəlin formasına, məzmununa xələl gətirmədən şairin “Könül” rədifli şeirini “O heart” (Ey könül) kimi düzgün tərcümə etmişdir.

Klassik şeir ənənəsinə sadıq qalan və eyni zamanda onu müasir oxucu üçün daha oxunaqlı edən böyük şair Əliağa Vahidin poeziya sənəti zaman keçdikcə öz gözəlliyi, bəlağəti ilə qəlbləri fəth edəcək və şairin poeziya çələnginin dünya dillərinə tərcümə olunacağına böyük ümid bəsləyirik, çünki Əliağa Vahid gələcəyi işıqlı olan ölməz sənətkardır.

Tədqiqatın son fəslinə əsasən böyük dramaturq Hüseyn Cavidin ədəbi irsi zəngin qaynaqlar əsasında araşdırılır, sənətkarın poetik incilərindən ingilis dilinə edilmiş tərcümələr müqayisəli şəkildə təhlil edilir orijinala oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir. Cavid yaradıcılığının yorulmaz tədqiqatçılarından filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlı, akademik Məmməd Cəfər, Akademik İsa Həbibbəyli, tədqiqatçı alimlərdən Kamran Əliyev, Rasim Nəbioğlunun Cavid haqqında fikirləri qeyd olunur. Onların yaradıcılıqlarında faciənəvis, mənzum və romantik dramın yaradıcısı kimi tanınan bu böyük sənətkara verdikləri qiymət tədqiqat işində geniş şəkildə təzahür edilir. Şairin şeirlərini ingilis dilinə çevirən tanınmış mütərcim Qladis Evanzın tərcüməçilik fəaliyyəti nəzərdən keçirilir və dəyərləndirilir [100, s.196-199].

Burada, həmçinin dövrünün şair və yazarlarından fərqli bir mövqe tutan, bir çox sahələrdə həm təcrübəçi, həm nasir, həm pedaqoq kimi fəaliyyət göstərən Abdulla Şaiqin şeirlərinin ingilis dilinə edilmiş tərcümələrindən söz açılır. Mütərcim Dorian Rotterberqin tərcümə prinsipləri təhlil edilir [97, s.90-94].

Bu fəsildə, həmçinin yaradıcılığı ilə həmişə diqqətçəkən, istedadlı şairlərimizdən Əhməd Cavad və dahi Füzulinin yadigarı, şeir-sənət mücahdı Əliağa Vahid yaradıcılığına müracət olunaraq, yaratdıqları ölməz poeziya nümunələrindən olan tərcümələr geniş şəkildə təhlil olunaraq dəyərləndirilir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “Əliağa Vahid ədəbi irsinin ingilis dilinə tərcüməsi” [95], “Abdulla Şaiq ədəbi irsinin ingilis dilinə tərcümə məsələsi” [97], “Əhməd Cavad poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi və müqayisəli təhlili” [98], “Əhməd Cavad poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi” [99], “Hüseyn Cavidin zəngin dili və dünya şöhrəti” [101], “Hüseyn Cavid poeziyasının

ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətləri” [100], “Афоризмы в произведениях Гусейна Джавида и их переводы на английский язык” [106], “Topal Teymur” əsərinin ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətləri” [102] məqalələrində öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

“XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” tədqiqat işində Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi tədqiqatın əsas meyarını təşkil edir.

“XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” tədqiqat işində çoxsaylı bədii və elmi əsərlər, o cümlədən jurnal və kataloqlardan olan tərcümələr, tədqiqatlar təhlilə cəlb edilmişdir.

1. Tədqiqatın yeniliyi kimi ilk dəfə olaraq tərcüməyə cəlb olunmuş Abbas Səhhətin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Abdulla Şaiqin, Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın və Əliağa Vahidin poeziya nümunələri təhlilə cəlb edilərək, söz və ifadələrin kəsb etdiyi məna xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilib. Onlar sistemli şəkildə ilk dəfə tədqiqata cəlb olunaraq mövzu çalarları üzrə sistemləşdirilib.

2. İstənilən tərcümə əsərində müəllif niyyətindən, janrdan asılı olaraq bədii poetik və təzahür formalarından istifadə edilir. Hər iki bədii sənətkarlıq vasitəsi, istər əsərin orijinalı, istərsə də tərcüməsi prinsip etibarı ilə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu əlaqə müxtəlifliyi dissertasiyanın yeniliyi kimi araşdırılıb.

3. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məmmədcəfər Cəfərov, Sabir Mustafa, Ənvər Rza, Şahin Xəlilli, Vahid Ərəbov, Şəhla Nağıyeva, Leyli Əliyeva, Nigar İsgəndərova, Rasim Nəbioğlu, Aynur Hacıyeva, Fərqanə Zülfüqarova Mələhət Babayeva və şərq poeziyasının ən görkəmli tədqiqatçılarından və tərcüməçilərindən sayılan Vilyam Cons, Gor Ausli, Samuel Russo, Atkinson, Elyas Con Vilkinson Gibb, Eduard Braun Frits Mayer, Dorian Rottenberq, Yucin Felcenhor, Frits Mayer, Bernard Lyuis, Tom Botinq, Cerum Klinton və başqalarının Azərbaycan poeziyası ilə bağlı araşdırmaları nəzərdən keçirilib, dəyərləndirilib və mübahisə doğuran məsələlərə yenidən baxılıb, səthi və subyektiv cəhətlərə tənqidi münasibət bildirilib.

4. Tədqiqata cəlb olunan poetik nümunələrdəki problemlərin həm nəzəri, həm də praktik kontekstdə nəzərdən keçirilməsi də tədqiqat işinin elmi yeniliklərindəndir.

Dissertasiyada bu sənətkarların yaradıcılığındakı tərcümə probleminin elmi-nəzəri fikirdə müəyyənləşdirilmiş bütün təzahür formaları təhlilə cəlb edilməmişdir,

burada ilk növbədə tərcümələrin özünəməxsus ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə uyğun formalar araşdırılmışdır. Bu məqsədlə tərcümələrdə söz və ifadələrin kəsb etdiyi poetik mənalara aydınlıq gətirilmiş, onların milli həyat və təfəkkürlə bağlılığı, bu tərcümələrdə sənətkarların mənəvi aləminin, psixoloji yaşantılarının işıqlandırılması, yüksək səciyyəvi cəhətlərinin hərtərəfli şəkildə təsvir olunması və s. məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

5. Tərcümə sənəti çoxfunksiyalı xarakterdədir və müxtəlif təzahür formalarına malikdir. Onların özünəməxsusluqlarından biri milli təfəkkür və müasir həyatla birbaşa bağlılığıdır. Bu baxımdan tərcümələri fərqləndirmək mümkündür. Tədqiqatda yeri gəldikcə bu müxtəliflikdən istifadə olunub. Bu tərcümələrin bəzilərində maraqlı doğuran cəhət odur ki, mütərcimlər nəzm və nəsr əsərlərinin müəlliflərinin ideyalarını, fikirlərini birbaşa, sözbəsöz oxucuya çatdırı bilər. Bu da şərq dünyasına dərinləndən bələd olan mütərcimlərin yüksək tərcüməçilik bacarığından, məharətindən xəbər verir.

“XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda” adlı tədqiqat işində Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi əsas yer tutur. Bu dissertasiya mövzusunun elmi yeniliyi ilk öncə ondadır ki, burada Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi ilə yanaşı, bu poetik nümunələrinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin – poetik dərkinin araşdırılmasına həsr olunmuş ilk elmi tədqiqat işidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbas, S., Abdulla, Ş. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. və ön söz müəllifi: B.Babayev, redaktoru: X.Məmmədov / S.Abbas, Ş.Abdulla. – Bakı: Çasıoğlu, – 2006, – 336 s. – s.5-8
2. Abbas, S. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ön sözün müəllifi Kamal Talibzadə. Red.: Ə.Mirəhmədov / S.Abbas. – Bakı: Azərnəşr, – c.1. – 1975. – 313 s.
3. Abbas, S. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed., ön söz və qeydlərin müəllifi: K.Talibzadə / S.Abbas. – Bakı: Lider, – 2005. – 456 s.
4. Abdulla, Ş. Arazdan Turana / elmi redaktoru və ön sözün müəllifi: K.Talibzadə / Ş.Abdulla. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 264 s.
5. Abdullayeva, F. Sabir Mustafanın poetik tərcümə toplusuna müqəddimə // Poeziya çələngi. (“The Garland of Poetry”) / F.Abdullayeva, Ş.Xəlilli. – Bakı: Avrasiya Press, – 2012. – 374 s.
6. Ağayev, Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı / red.: C.Bağirov / Ə.Ağayev. – Bakı: Azərnəşr, – 1964. – 173 s.
7. Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli / red.: M.Əlizadə / H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, – 1958, – 310 s.
8. Arzumanlı, V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti / V.Arzumanlı. – Bakı: Elm, – 1997. – s.28, – 184 s.
9. Babaxanlı, G. “Cavid hikməti” (Ön söz) // Cavid hikməti: seçmə aforizmlər (Azərbaycan və ingilis dillərində). Redaktor: Akademik Teymur Kərimli, Azərbaycan Gənclər Fondu / G.Babaxanlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 176 s.
10. Bayramlı, Z. Füzuli və çağdaş ədəbi-nəzəri fikir / Z.Bayramlı. – Bakı: Elm, – 2010. – 144 s.
11. Bayramlı, Z. Məcnun-Tanrı sevgisi. Füzuli... və ... Elmi redaktor: Fəridə Əzizova / Z.Bayramlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 328 s.
12. Bayramov, Q. Tərcümə sənəti (Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə ali məktəb tələbələri üçün dərslik) Redaktorlar: F. Abdullayeva, S. Mustafa / Q.Bayramov. – Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, – 2010. – 231 s.

13. Bayron, C. Şərq poemaları / Müqəddimə və qeydlər İ.Rəhimov / C.Bayron. – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1959. – 196 s.
14. Bəşirova, E. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında milli istiqlal mövzusu (Almaz İldırımın yaradıcılığı əsasında) / Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Əlyazması hüququnda / – Bakı: 2002, – 29 s.
15. Cavid hikməti. Seçmə aforizmlər / Tərtibçi və ön sözün müəllifi G.Babaxanlı. Elmi məsləhətçi: İ.Həbibbəyli. Redaktor: T.Kərimli. İngilis dilinə tərcümə edənlər: N.Babaxanova, F.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016, – 176 s.
16. Cəfərov, C. Vilyam Şekspir / red.: S.Hüseynova / C.Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 1964, – 62 s.
17. Cəfərov, Ş. Hüseyn Cavidin qadın qəhrəmanları / elmi redaktor: H.Qasimov / Ş.Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 176 s.
18. Çobanzadə, B. Füzuli və onun yeri // Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2007, – s.164-165, – 368 s.
19. Çobanzadə B. Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında // Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2007.– s.261-332, – 336 s.
20. Çobanzadə, B. Şərqçilik müəssisələri // Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2007. – s.204-213, – 368 s.
21. Əhməd, C. Seçilmiş əsərləri / tərtib: Ə.Saləddin / C.Əhməd. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 295 s.
22. Əhmədov, T. Əliağa Vahid – Məhəbbət şairi // “Kredo” qəzeti. – 2015, 04 sentyabr. – s.8-9
23. Əliağa, V. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / red.: M.Müştaq / V.Əliağa. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c.1. – 1975. – 294 s.
24. Əliağa, V. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / red.: M.Müştaq / V.Əliağa. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1975. – c.2. – 511 s.
25. Əlioğlu, M. Bizim Səhhət // Darıxan adamlar: [2 cilddə] / red.: Sevinc Nuru qızı / M.Əlioğlu. – Bakı: Təhsil, – c.1. – 2009. – s.141-154, – 784 s.

26. Əlioğlu, M. Əlağa Vahidin könül dünyası // Darıxan adamlar: [2 cilddə], Redaktoru: Sevinc Nuru qızı. – Bakı: Təhsil, – c.1. – 2009. – s.209-215, – 784 s.
27. Əlioğlu, M. Məhəbbət və qəhrəmanlıq // Hüseyn Cavid şeirində fəlsəfi motivlər (İdeal və varlıq) / tərt. ed.: A.Məsud. Red.: Q.Xəlilov / M.Əlioğlu. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – s.203-215, –406 s.
28. Əliyev, H. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı // H.Əliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2009, – 248 s.
29. Əliyev, K. Cavid möcüzələri / K.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2002. – 77 s.
30. Əliyev, K. Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası / K.Əliyev. – Bakı: Yazıçı, – 1997. – 228 s.
31. Əliyev, A. Valter Skottun yaradıcılığının ədəbi-bədii səciyyəsi // – Bakı: BDU Dil və ədəbiyyat elmi-nəzəri jurnal, – 2013. № 1 (85), – s.168-170
32. Əliyeva, L.Ə. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı / Elmi redaktoru: A.Rüstəмова / L.Əliyeva. – Bakı: Ozan, – 1997. – 143 s.
33. Əliyeva, L.Ə. Vilyam Şekspir. Nəğmə (“A Madrigal” şeirinin tərcüməsi). Elmi-nəzər məqalələr toplusu // – Bakı: AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Elmi araşdırmalar I-IV (IV buraxılış). – 2002. – s.244.
34. Həşimli, H. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri (Rəyçi: İ.Həbibbəyli) / H.Həşimli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 92 s.
35. Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri: [10 cilddə] / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2.– 2017. – 1068 s.
36. Həbibbəyli, İ. Romantik lirikanın imkanları / elmi redaktor: Y.Qarayev / İ.Həbibbəyli.– Bakı: Yazıçı, – 1984. – 167 s.
37. Həməyəva, S. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin rolu / filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Əlyazması hüququnda / – Bakı, 2007, – 28 s.
38. Həsənova, G. Bədii tərcümə və Azərbaycan – ABŞ ədəbi əlaqələri / elmi redaktor və ön sözün müəllifi: V.Arzumanlı / G.Həsənova. – Bakı: Qartal, – 2013. – 186 s.
39. Hophopnamə / tərt. ed.: M.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 557 s.

40. Hüseyin, C. Əsərləri: [4 cilddə] / tərt. ed.: T.Cavid, red., izahların və qeydlərin müəllifi: Ə.Cəfər / C.Hüseyn. – Bakı: Yazıçı, – c.1. – 1982.– 321 s.
41. Hüseyin, C. Əsərləri: [4 cilddə] / tərt. ed.: T.Cavid, red., izahların və qeydlərin müəllifi: Ə.Cəfər / C.Hüseyn. – Bakı: Yazıçı, – c.2. – 1982.– 394 s.
42. Hüseyin, C. Əsərləri: [3 cilddə] / tərt. ed.: K.Abdulla və T.Cavid. Ön sözün müəllifi: K.Abdulla / C.Hüseyn. Azərbaycan Mədəniyyət Fondu, – c.1. – 2003. – 255 s.
43. Hüseyin, C. Topal Teymur // Əsərləri. [4 cilddə] / tərt. ed.: T.Cavid. Redaktoru, izahların və qeydlərin müəllifi: Ə.Cəfər / C.Hüseyn. – Bakı: Yazıçı, – c.3, 1984. – 377 s.
44. Hüseyinov, A. Müxtəlifliyin birliyi / A.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 216 s.
45. Hüseyinov, F. Molla Nəsrəddin və Mollanəsrəddinçilər / red.: Ə.Atakişiyev / F.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 278 s.
46. Hüseyinov, X. Mənicə Xatın. Məhsəti Gəncəvi / X.Hüseynov. – Bakı: Avropa Nəşriyyatı, – 2008. – 200 s.
47. Hüseyinov, R. Nizaminin dünyası, dünyanın Nizamisi // Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 875 illik yubileyinə həsr olunmuş Nizami və dünya mədəniyyəti mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 24 noyabr, – 2016, – 308 s. – s.5-36.
48. Xəlilli, Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri / elmi redaktor və ön sözün müəllifi: V.Arzumanlı / Ş.Xəlili. – Bakı: – 2003. – 164 s.
49. Xəlilli, Ş. Sonet sevgisi // Vilyam Şekspir. Sonetlər / red.: Ə.Vəkil / Ş.Xəlilli. – Bakı: Azərnəşr, 1992, 176 s. s.3-8.
50. Xəndan, C. Abbas Səhhət // Seçilmiş əsərləri / tərt. ed.: R.Zəka / C.Xəndan. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 1972. – 260 s.
51. Xəndan, C. Abdulla Şaiq // Seçilmiş əsərləri / tərt. ed.: R.Zəka / C.Xəndan. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 1972. – 260 s.
52. İbrahimova, V. Azərbaycan folklorunun İngilisdilli qaynaqlarda tədqiqi

və tərcümə məsələləri / Elmləri redaktorlar: K.Allahyarov, L.Əliyeva / V.İbrahimova. Şəms, – Bakı: – 2010. – 186 s.

53. İbrahimov, M. Günəş kimi parlaq // Leyli və Məcnun. / Ön sözün müəllifi: M.İbrahimov / Elmi redaktorlar: Akademik M.İbrahimov və filoloji elmlər namizədi M.Sultanov. Tərcümə edəni S.Vurğun. İzahların müəllifi: M.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 303 s.

54. İsrailov, H. “Füyuzat” və bədii ədəbiyyat // Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri / – Bakı: Ağrıdağ nəşriyyatı, – c.17. – 1999. – 318 s. – s.215-245

55. Qarayev, Y. C.Cabbarlının faciə qəhrəmanları // Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Redaktorları: M.A.Dadaşzadə, K.Talıbzadə. – Bakı: Azərbaycan EA nəşri, – 1964, – 192 s. – s.73-88.

56. Qarayev, Y. Tənqid: problemlər, portretlər / Y.Qarayev. – Bakı: Azərənəşr, – 1976. – 212 s.

57. Qasımsadə Q. Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillik / Q.Qasımsadə. – Bakı: Elm, – 1982. – 274 s.

58. Məhəmməd, F. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / tərt. ed. və red.: H.Arashlı. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – c.1. – 1958. – 466 s.

59. Məmməd, A. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / A.Məmməd. – Bakı: Elm, – c.3. – 1970. – 426 s.

60. Məmməd, C. Böyük şair, mütəfəkkir. (Ön söz) // Hüseyn Cavid. Əsərləri: [4 cilddə] / tərt. ed.: T.Cavid. – Bakı: Yazıçı, – c.1. – 1982. – 321 s. – s.5-22

61. Məmməd, C. XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi. II hissə / elmi redaktoru: Ə.Ağayev / C.Məmməd. – Bakı: Maarif, – 1974. – 325 s.

62. Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası / elmi məsləhətçi: H.İsrailov. Elmi redaktoru: Ş.Salmanov / T.Məmməd. – Bakı: Elm, – 1999. – 208 s. – s.48.

63. Məmmədli, C. Azərbaycan və Böyük Britaniya poeziyası (1900-1930) / elmi redaktor: İ.Həbibbəyli / C.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 240 s.

64. Məmmədli, C. Hüseyn Cavidin maarifçi və ədəbi-nəzəri görüşləri / elmi

redaktor: A.Turan / C.Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 144 s.

65. Məmmədov, A. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki (Qədim dövrdən 1930-cu illərədək) / A.Məmmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 138 s.

66. Məmmədov, Ə. Şah İsmayıl Xətai / Ə.Məmmədov. – Bakı: Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, – 1961. – 159 s.

67. Məmmədov, K. Bədii tərcümədə orijinallıq prinsipləri (Ə.Rzanın yaradıcılığında ingilis ədəbiyyatından tərcümələr) // Elmi axtarışlar, II toplu. Filologiya, tarix, incəsənət / K.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2000.– 267 s. s.156-162.

68. Məmmədov, M. Şairin poetik irsi // M.Ə.Sabir. Hophopnamə / Tərtib edəni: M.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – s.5-14, 557 s.

69. Mirəhmədov, Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / elmi redaktoru: M.Aslanov / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 199 s.

70. Mirəhmədov, Ə. Müqəddəmə // M.Ə.Sabir. Hophopnamə / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1954. – s.3-22 – 529 s.

71. Mirzəyev, A. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi / elmi məsləhətçi: A.Rüstəmov / A.Mirzəyev. – Bakı: Nurlan, – 2001. – 182 s.

72. Mirzəyeva, P. İngilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda nəzəri məsələlərə dair // Elmi axtarışlar. I toplu. Filologiya, tarix, incəsənət / P.Mirzəyeva. – Bakı: Elm, – 2000. – s.104-106, 148 s.

73. Nağıyeva, Ş. Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması / Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Əlyazması hüququnda / – Bakı, 1997. – 18 s.

74. Nəbioğlu, R. Dərəzarat / R.Nəbioğlu. – Bakı: Afpoliqraf nəşriyyatı, – 2013. – 128 s.

75. Nəbioğlu, R. Hüseyin Cavidin estetik ideali / elmi redaktoru: İ.İsrafilov, / R.Nəbioğlu. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 158 s.

76. Nəbiyev, B. Firidun bəy Köçərli / B.Nəbiyev. – Bakı: Azər. SSR Elmlər

Akademiyası nəşriyyatı, – 1963. – 192 s.

77. Nəzərli, H. Maqbet – Teatromuz üçün bir imtahandır//Ədəbiyyat qəzeti. – 29 fevral 1936. – s.2-3

78. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun / Ön sözün müəllifi: Mirzə İbrahimov/ Elmi redaktorlar: Akademik M. İbrahimov və M.Sultanov. İzahların müəllifi professor Mübariz Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 303 s.

79. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi / Ön sözün müəllifi: H.Arashlı, Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət: R.Əliyev. – Bakı: Elm, – 1981. – 248 s.

80. Novruzov, R. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi [dərs vəsaiti] / elmi redaktor: S.Həsənov / R.Novruzov. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 478 s.

81. Novruzov, T. Sabir ədəbi məktəbi / red.: X.Məmmədov / T.Novruzov. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 216 s.

82. Poeziya çələngi. (Azərbaycan poeziyasından nümunələr, Azərbaycan və ingilis dilində) /red.: Ş.Xəlilli. – Bakı: Avrasiya Press, – 2012. – 374 s.

83. Rzaquluzadə, M. Vahidin yaradıcılığı // Əliağa Vahid. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / red.: M.Müştaq / M.Rzaquluzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –c.1. – 1975. – s.5-12, – 295 s.

84. Rzayev, F. Cəfər Cabbarlının tərcümələri / F.Rzayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 410 s.

85. Səfərli, Ə. Divan ədəbiyyatı sözlüyü / redaktorlar: X.Yusifli, G.Səfərli / Ə.Səfərli. – Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, – 2014. – 487 s.

86. Səməd Vurğun. Əsərləri: [6 cildə] / (Məqalə, məruzə, nitq, təbrik və oçerklər. 1947-1959-cu illər) / tərtib və izahlar: K.Talıbzadə, Ə.Hüseynov və S.Hüseynova / Səməd Vurğun. – Bakı: Elm, – c.6. – 1972. – 461 s.

87. Səməd Vurğun. Əsərləri: [6 cildə] / tərtib və izahlar: K.Talıbzadə, Ə.Hüseynov və S.Hüseynova / Səməd Vurğun. – Bakı: Elm, – c.5. – 1972. – 423 s.

88. Talıbzadə, K. Abdulla Şaiq // Arazdan Turana. Ön söz / K.Talıbzadə. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 264 s. – s.3-10.

89. Talıbzadə, K. Ön söz // Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri / K.Talıbzadə.– Bakı: Lider, – 2005. – 248 s. – s.4-24.

90. Talıbzadə, K. Sənətkarın şəxsiyyəti / red.: Y.Qarayev. / K.Talıbzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 378 s.
91. Vəliyeva, S. Hüseyn Cavid sənətinin qüdrəti (Monoqrafiya) / elmi redaktor: K.Əliyev / S.Vəliyeva. – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, – 2018. – 344 s.
92. Vilyam, Ş. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ön sözün müəllifi: İ.Rəhimov / Ş.Vilyam. – Bakı: Öndər, – c.1. – 2004. – 236 s.
93. Vilyam, Ş. Sonetlər (Ön söz, Ş. Xəlilli. Sonet sevgisi) / ingilis dilindən tərc. ed.: S.Mustafa / Ş.Vilyam. – Bakı: Azər nəşr, – 1992. – 176 s.
94. Zeynalova, T. Abbas Səhhət yaradıcılığında “Vətən” sevgisi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2019, – s.146-148.
95. Zeynalova, T. Əliağa Vahid ədəbi irsinin ingilis dilinə tərcüməsi // Konfrans materialları. Gənc alimlərin II Beynəlxalq konfransı, – Gəncə: – 2017, – s.393-396.
96. Zeynalova, T. Abbas Səhhət “Vətən” şeirinin ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətləri // – Gəncə: Elmi xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2019. №1 – s.188-192.
97. Zeynalova, T. Abdulla Şaiq ədəbi irsinin ingilis dilinə tərcümə məsələsi // – Gəncə: Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2018. № 2– s.90-94.
98. Zeynalova, T. Əhməd Cavad poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi və müqayisəli təhlili // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. № 1 (105),– s.247-249.
99. Zeynalova, T. Əhməd Cavad poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. №1 (109), – s.196-199.
100. Zeynalova, T. Hüseyn Cavid poeziyasının ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2019. № 1 (109), – s.196-199.
101. Zeynalova, T. Hüseyn Cavidin zəngin dili və dünya şöhrəti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. №1, – s.310-318.

102. Zeynalova, T. “Topal Teymur” əsərinin ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – 2023. № 2, – s.95-100.
103. Zeynalova, T. İngilis klassiklərinin əsərləri Azərbaycan tədqiqatçılarının elmi-nəzəri fikrində // Gəncə: Elmi Xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, - 2023. № 2, s.271-277.
104. Zeynalova, T. Şekspir əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi məsələsi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023. № 10, – s. 293-299.

Rus dilində

105. Гасанова, А. Китаби-Деде Коркуд в англоязычных источниках / Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. На правах рукописи / – Баку: 1992, – 27 с.
106. Зейналова, Т. Афоризмы в произведениях Гусейна Джавида и их переводы на английский язык / Научные исследования в сфере гуманитарных наук: Открытия XXI века Материалы X Международной научно практической конференции, – Пятигорск: – 2019. – с. 62-66.
107. Зейналова, Т. О переводе поэзии Мирза Алекпера Сабера на английский язык // – Алматы: Вестник Каз. НПУ им. Абая, серия «Филологические науки», Казахский национальный педагогический Университет имени Абая.– 2018. № 1 (63), – с.120-124.
108. Искендерова, Н. Ахмед Джавад-переводчик Вильяма Шекспира / Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. На правах рукописи / – Баку: 1998, – 30 с.
109. Искендерова, Н. Отелло В. Шекспира на Азербайджанском языке / Научный редактор и автор предисловия: В.Арзуманлы / Н.Искендерова. – Баку: Гартал, – 1997. – 48 с.
110. Мамедова, С. Из истории изучения Азербайджанской поэзии XIV – XVI вв. в западно–европейском востоковедении / Автореферат на соискание

ученой степени кандидата филологических наук. На правах рукописи / –
Ваку: 1972, – 35 с.

111. Мухаммед Физули. Избранное / Ф.Мухаммед. – Баку: – 1958. – 411 с.

İngilis dilində

112. Abdulla, Sh. All of Us Are Born of the Sun / translated by Dorian Rottenberg) / Sh.Abdulla. – Moscow: Progress Publishers, – 1969. – 662 p.

113. Abdulla, Sh. Look Forward / translated by Dorian Rottenberg, Azerbaijanian poetry / Sh. Abdulla. Moscow: Progress Publishers, – 1969, – 662 p.

114. Abdulla, Sh. To the revolutionaries of Our Time / translated by Dorian Rottenberg), Azerbaijanian poetry / Sh. Abdulla. Moscow: Progress Publishers, – 1969. – 662 p.

115. “Azerbaijan, Azerbaijan” / translated by A.Hajiyeva, Poetry of Azerbaijan. A drop in the Ocean, – Islamabad: – 2010, – 345 p. – p.120.

116. “Azerbaijan, Azerbaijan” / translated by V.Arabov, English for all, I part, – Baku: – 2009. – 531 p. – p.8.

117. “Azerbaijan, Azerbaijan” / translated by S.Mustafa // Poeziya çələngi (The Garland of Poetry), – Baku: “Avrasiya Press”, – 2012. – 374 p. – p.8.

118. Azerbaijanian Poetry. Classic. Modern. Traditional. Ed. by M.Ibrahimov. Comp. by O.Saryvelli. – Moscow: Progress Publishers, – 1969. – 662 p.

119. Babayeva, M. The Translation and explanation of Hussein Javid’s “Topal Teymur” play / M.Babaeav. – Baku: – 2012. – 105 p.

120. Browne, E. G. A literary history of Persia. / From Firdawsi to Sa’di / E.G.Browne. – London: – vol. 2. – 1906, – 568 p.

121. Edebiyat (A journal of Middle Eastern Literature), – USA: – vol I. – 1976. – 167 p.

122. Eugene, Felgenhauer. Azerbaijanian Poetry / E.Felgenhauer. – Moscow: Progress Publishers, – 1969. – 662 p.

123. Gibb E.J.W. A history of Ottoman Poetry [in six vol] / E.J.W.Gibb. – London: – vol. 3. – 381 p.

124. Gore, O. Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks / O.Gore. – London: – 1846, pp.157-160, 374 p.
125. Habibbayli, I. Azerbaijani Poetry: Tradition and Modernity. Poetry of Azerbaijan. (A drop in the Ocean) / I.Habibbayli. – Islamabad: – 2010. – 345 p.
126. Mansurogly, M. Turkish Literature through the Ages // Central Asiatic Journal, – Hague: – Vol.9. – 1964. № 2, – 241 p. – p.8.
127. Mirza Alekper Sabir (Tair-zade) / Ploughman; “The Odd Sneeze”. Translated by D.Rottenberg // Azerbaijanian Poetry. – Moscow: Progres Publishers, – 1969. – 662 p. – pp. 221-222.
128. Poetry of Azerbaijan. (A Drop in the Ocean) / compiled and edited by E.Madatli. – Islamabad: Leaf Publications, – 2010. – 345 p.
129. Stanley, L.P. Turkey / L.P.Stanley, – New-York: – 1888. – 344 p.
130. William, Sh. “A Madrigal”/ Anthology of verse Old and New. / Sh.William. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1947. – 156 p.
131. Zheleznova, I. Azerbaijanian Poetry / I.Zheleznova. – Moscow: Progress Publishers, – 1969. – 662 p.

İnternet resursları

132. Abdulla Şaiqin həyat və yaradıcılığı. 21 oktyabr 2013 // <https://xanim.az/abdulla-saiqin-heyat-ve-yaradiciligi-594>
133. Babaxanlı, G. Heydər Əliyevin Hüseyn Cavid sevgisi. 8 may 2019 // <https://modern.az/az/news/200152>
134. George Gordon Byron. I Saw Thee Weep (From "Hebrew Melodies") https://www.poetryloverspage.com/poets/byron/i_saw_thee_weep.html
135. Salmanlı, R. İstiqlal şairi Əhməd Cavad. 6 may 2012 // <https://news.milli.az/culture/112849.html>
136. Zahid, R. “Yüz il sonra sorsan bəs o hardadır?”... 25 fevral 2021 // <https://ikisahil.az/post/200632-yuz-il-sonra-sorsan-bes-o-hardadir>